

СУЧАСНІСТЬ

П. Килина: Пісня про ангелів — О. Тарнавський: Ще один життєвий досвід — В. Вовк: Про творчість З. Лісовської — І. Драч: Вибір з віршів — І. Сеньків: Мандрівка в минувшину — І. Лисяк-Рудницький: Український визвольний рух під час другої світової війни — Є. Врецьона: Баси і підбаски — П. Чернов: До пресової політики в УРСР — С. Процюк: Важкий шлях українського автобудування — М. Богачевська: Проблема двох батьківщин — Критика і бібліографія — Нотатки

5 (17)

ТРАВЕНЬ 1962

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

5 (17)

ТРАВЕНЬ 1962

РІК ВИДАННЯ ДРУГИЙ

МІУНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Редакція:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Дарія Ребет, Володимир Стахів (суспільно-політична
частина).

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамов-
лених та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3)
und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar
1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag „Biblos“ München 13, Hess-Str. 50-52

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ПАТРИЦІЯ КИЛИНА

ПІСНЯ ПРО АНГЕЛІВ

Раз хлопчик бачив ангелів на дереві,
Раз хлопчик бачив ангелів на дереві,
Раз хлопчик бачив ангелів,
І плакав він від радості,
І дивився на ангелів на дереві.

Так блистіли ангели на дереві,
Так блистіли ангели на дереві,
Так блистіли ангели,
Що гілля починало димити,
Й листя червоніло на тім дереві.

Як зникли ангели, пішов до хати,
Як зникли ангели, пішов до хати,
Як зникли ангели,
Сказав він батькові,
Що бачив ангелів на дереві.

«Що ти кажеш?» Батько його спитав,
«Що ти кажеш?» Батько його спитав,
«Що за брехня, мій сину,
Я буду бити, сину,
Не бачитимеш ангелів на дереві».

Хлопчик та й на ангелів чекав,
Хлопчик та й на ангелів чекав,
Хлопчик ждав на ангелів,
Не їв, не спав, не бавився,
Сидів з блідим лицем під деревом.

Одного дня зрубав батько це дерево,
Одного дня зрубав батько це дерево,
Зрубав батько це дерево,
Сказав: «Нам треба дров,
А нам не треба ангелів на дереві».

Так плакав хлопчик, як упало дерево,
Так плакав хлопчик, як упало дерево;
Коли сохло дерево,
Не їв, не спав, не бавився,
І ні слова не мовив про ангелів.

Одної ночі він підпалив листя,
Одної ночі він підпалив листя,
Він підпалив листя,
«Нема дров», сказав батькові,
І почервоніло гілля на тім дереві.

Тепер він з більшими хлопцями ходить,
Тепер він з більшими хлопцями ходить,
Він їсть, він спить, сміється,
Він за дівчатами дивиться,
І ні слова не мовить про ангелів.

ОСТАП ТАРНАВСЬКИЙ: ЩЕ ОДИН ЖИТТЄВИЙ ДОСВІД

Емігрант у масі — як той хлопчак, що про нього співає пісня:

І роду не знає,
і рідні не має —
сині очі від блакиті,
ясні кудлі, сонцем змиті . . .

Але треба лише підійти ближче, приглянутись — і ми впізнаємо людину, як і кожна інша, людину, яка може зависнути у повітрі, яка має свій початок десь у сірій далечині, виповненій цілою колекцією ніколи не намальованих, а проте конкретних портретів родоводу. Дарвін дошукувався першого обличчя в портреті мавпи; але це така безмежна віддаль, якої нам не перейти.

*

Ми знаходимо Петра Стовбура в гамірливій масі гостей клюбового бару, а в масі людина втрачає багато індивідуальности. Тож і не місце тут шукати далекого родоводу.

Сидить він на високому стільці перед прилавком і, витягнувши до шинкаря вказівний палець, заявляє урочисто:

— Дві чисті!

Петро Стовбур — охайна, середнього росту людина, під сороківку; але його миле обличчя, густа чуприна, хоч і з деяким відблиском сивини, і рухлива, худорлява постать молодять його.

Поки шинкар наливає в чарки горілку, Стовбур повертається до компаньйона, що сидить, як і він, на високому стільці при прилавку побіч нього, і запитує:

— Що ти сказав?

— Нічого важливого, — лунає відповідь із широкого товстого рота Валентина. Він сидить, сперши обидва лікті на прилавок, долонями підтримуючи широке лице, видовжене лисиною.

— Ага! — звертає він на Петра малі рухливі очі. — Щось недобре виглядаєш — не спав?

Петро підсуває Валентинові налиту чарку, пояснюючи:

— І спав, і не спав . . .

— Не спиться тобі? — говорить Валентин і викиляє чарку, помляскуючи товстими губами. — Маєш якісь клопоти? Гроші?

— Не гроші! Гроші — не все!

І щоб приятель справді не думав, що тут справа у грошах, Петро вигукнув:

— Гей, Стів, ще дві чисті!

— Це вже мої, — говорить з притиском Валентин.

— Я закликав, я плачу! — говорить покvapно Петро і витягає з бічної кишені однодоларовий папірець.

— Що ж — ти напевно залюбився, — говорить широко Валентин, поправившись на стільці і розгорнувши руки, — коли навіть не додержуєш черги при прилавку.

— А якщо й так, — говорить Петро, порядкуючи чарки, щоб уникнути Валентинового допитливого погляду. — Людина живе і має вигоди до життя. Надокучила мені самота...

Останнє речення Петро вимовив з притиском, але тут же засоромився своєї щирости, підсунув чарку Валентинові і покликнув:

— Наше парубоцьке!

— Так і є: наше парубоцьке! — підхопив Валентин.

Валентин був музикантом; грав на вечірках і забавах — нічний птах, без постійного зайняття, такий собі малого формату чоловічок у замкненому гурті емігрантської громадки, що осіла в малому закутку кількамільйонного міста, льовеляс. Він мав своє власне помешкання, кімнату з кухнею і з лазничкою, навіть з телефоном — у тій дільниці, де міська біднота висиджує годинами на східцях червоних дімків. Про своє помешкання Валентин висловлювався з явною чванькуватістю, називаючи його «мої апартаменти».

— Ага, я майже забув! — покликнув раптом Валентин, коли шинкар загоргав рукою з прилавку спорожнені чарки. — В мене зустріч. Бувай здоров, прощай і не піддавайся журбі. Вона — як жінка: зрадлива і підступна, підсувається підлесно, щоб потім вести тебе за ніс. Не дайся! Високо наш парубоцький прапор!

*

Людина, що живе у масі, не любить самоти. У масі вона сильна силою гурту. У масі вона може залишатись анонімом, може не мати особистих бажань і думок. А насамоті людина починає думати, починає шукати себе, шукати свого місця в суспільстві і в цілому світі, бажає знайти визначення для себе самої.

Петро Стоббур почав утікати від себе самого з хвилиною, коли залишив рідне місто під час війни. Завжди в гурті, спершу у війську, потім у полоні, врешті в таборі — він не мусів визначати своєї індивідуальности: просто жив, як усі інші, з ранку до вечора, з дня на день, — завжди у гурті, що мав окреслену форму, був мов якесь велетенське ество.

В нових обставинах, після переселення за океан, Петро знаходив цю підмінку гуртового життя у клубі, в барі — і цього йому вистачало. Але до часу.

*

Була неділя, яку працюючий люд, що пильно відробляє в Америці повний робочий тиждень, збагачуючи його ще й надгодинами, використовує на поїздки та відвідини. Петро Стоббур теж віддає належне обичаєвій формальності. В новому спортовому піджаку, підстрижений і причесаний так, щоб були залізани сиві місця на голові, з букетом квітів і коробкою цукерків у руці, він прийшов на відвідини до давнього друга.

Його друг, Сергій Новицький, як на еміграційні обставини, цілком заслужив на епітет «сукцесфул», такий популярний і такий вимовний в Америці. В нього власний дім, власне авто, банковеkonto. Він живе в щасливій і великій родині, в нього жінка, діти, батьки і родичі. Словом, Сергій має щастя на новій землі. Звичайно емігрант — це пересаджена квітка, яка не завжди приймається на новому ґрунті, а якщо й приймається, то з великим трудом. Але у випадку Новицького з його численним родом можна говорити про цілий квітник, що його хтось уважно переніс, затримавши старий порядок і набуті форми та звички, а це створювало ілюзію тягlosti і незмінности. До того ця велика родина, живучи разом, мала й економічні успіхи. Інакше воно є, коли в родині працює одна особа, а в Новицьких працювало кілька. Вони купили великий дім на три поверхи з широким подвір'ям — просто палату. На долішньому поверсі — велика, простора світлиця, заставлена фотелями та канапами, освітлена кількома стоячими лампами, а далі — широка їдальня з овальним столом, над яким звисає розкішний канделябр. Світло канделябра падає на стіл, заставлений полушками з м'ясивом і різною іншою їжею, перетиканими опуклими пляшками найрізномодніших напитків.

— Ти що п'єш: коньяк чи лікер? — звертається до Петра Сергій з виглядом самовдоволеного господаря. — Справжній французький коньяк із трьома зірками чи оригінальну бенедиктинку?

— Лікер — солодкий, — кривиться Петро, — краще коньяк, хоч волю «чисту».

— Чиста — це ніяка горілка. Це простацький напитек для мочиморд, — сміється Сергій. — Але, якщо таке в тебе бажання, можеш мати і чистий алькоголь.

Сергій наливає чарку і запитує при цьому:

— Як праця?

— Я на безробітті. Звичайно стараюся перепрацювати літо, щоб заробити на пенсію на випадок безробіття, а тоді цілу зиму відпочиваю на цій державній пенсії.

— Це мало, — говорить Сергій. — Але ти самотній, то можеш крутити. Інакше в мене: родина, обов'язки, зобов'язання, виплати. Тут треба цілого міха з грішми... Маєш якісь відомості з дому?

Петро зам'явся.

— Вибач мені, — визволив Петра з заклопотання сам Сергій, — я зараз, я лише... — і відійшов, помахаючи пляшкою, до глибокого фотеля, в якому розсівся його сусід.

Петрові надзвичайно припала до вподоби родинна атмосфера в домі Новицьких. Щойно в зустрічі з цією ідилією він почав відчувати, що і він — людина, яка має право і хоче жити добре і вигідно. В цьому почутті підтримувала його особа Катрусі.

*

Катруся — двоюрідна сестра Сергієвої жінки. Дрібненька, щупленька, з свіжим ясным обличчям і замріяними, немов заблуканими в далині, очима, вона видалась Петрові з першого погляду рідною і близькою, уже давно знайомою. Якась навальна, жива хвиля вдарила в Петрові груди, немов би повернулась до нього давня юність, щоб, він міг пережити її вдруге.

Петро став постійним гостем у Новицьких. Він став приділяти пильну увагу своєму зовнішньому виглядові, став рухливим і говірким. Навіть покинув своє безробіття, відмовився від своєї «державної пенсії» і почав працювати, щоб скріпити свої фінанси. Переступивши поріг дому Новицьких, він почув у собі силу стати повноцінною людиною, бути тим самим Петром Стовбуром, що він ним був колись — безпосереднім і свобідним, з дотепом на устах, з добрими манерами.

В родинну атмосферу дому Новицьких Петро вжився цілком. Його радо вітали, приймали і гостили — за тією давньою традицією, яка, можливо, випливала з чистого обрахунку: в домі, де дівчина на виданні, кожний мужчина радо бачений. Та й Катруся, як і пристало на панну, що її човник давно відплив від двадцятої весни, була рада з візит Стовбура. А він почував себе як порядний амант у наївній п'єсі. Ця роля закоханого молодика захоплювала Стовбура. Вона повертала йому молодість і певність себе.

*

— О, наш милий пан Петрусь! Вітаємо, вітаємо! — говорила Катрина мама, широко відкриваючи засклені фронтові двері. — Прошу, заходьте і сідайте.

— Цілую ручки пані добродійці!

Петро так і зробив — з немалою елегантністю.

— Добрий вечір, пане раднику! — і не менш елегантно він подав руку Григорієві Колосові, що йшов до гостя з радісними окликами:

— Вітаємо, вітаємо! Сідайте, прошу, розгощуйтесь, кажіть, що нового.

— Які там новини тут у нас, в Америці. Людина постійно у поспіху, постійно за працею, нема часу навіть жити, а не то новинами займатись.

Стовбур впадав у тон, що подобався Колосам. Вони були свідомі того добробуту, який припав їм на новій землі, але вважали своїм обов'язком завжди висловлюватись за колишнім, утраченим з ноткою жалю.

— Це правда, — підхопив старий Колос. — Тут люди просто не вміють жити. Не вміють користати з того неповторного добродійства,

яким є людське життя. А проте мають засоби для того, щоб це життя використати. Мають засоби, пане добродію! Скажіть, будь ласка, де і коли у нас люди так багато працювали. Ось візьміть мене. Я йшов до канцелярії о дев'ятій годині, а вже об одинадцятій перерва на друге снідання. Дівчина приносила чай з цитриною, булочку з шинкою або щось інше. Можна було газету переглянути, відпочити. А о третій годині я вже йшов додому, обідав, клався на пів години на софу, щоб передіратись. А потім театр або преферанс, або просто в гості. Чи хтось тут, навіть із тих великих мільйонерів, живе так упорядковано, як жив я, такий собі незначний радник Колос?

— Так, так, давні часи — добрі часи! — притакував Стовбур. — Ваша правда, пане раднику. Ваша правда...

Повільно, ніби ненароком увійшла Катруся. Стовбур піднявся з фотеля і підбіг до дівчини з ефективною чемністю:

— Добрий вечір, панно Катрусю!

Взяв уважно обома долонями її делікатну руку і поцілував її.

Катрусі було ніяково. Червоні плями з'явилися на її гладенькому обличчі. Вона почувала себе ще дуже молодою, а в привності батьків була для себе просто дитиною.

— Нап'єтеся чайку, пане Петрусю, чи волієте каву? — запитала пані Колос.

— О, прошу не турбуватись, пані добродійко, — сказав Стовбур таким тоном, ніби виправдувався.

— Яка там турбота. Просто треба закип'ятити води — і все. І кава, і чай у порошку. Рай для господинь! А в нас треба було годину, щоб зварити каву.

Перейшли в їдальню. Стовбур зайняв місце напроти Катрусі. Він не мав відваги сідати поруч дівчини, хоч Колоси і сприяли цьому. Якась сила, що баястом лежала в мозку, стримувала його, коли він бажав бути ближче до цієї дівчини, хоч Катруся виявляла до нього прихильність. Чи для зовнішнього ефекту, чи для власної внутрішньої потреби Стовбур намагався робити враження, що він радше гість і приятель Колосів і Новицьких, що йому цікаві і близькі їхні справи, що йому миле їхнє товариство і розмова з ними. Він не показував свого почуття до Катрусі, хоча це почуття росло з кожним днем.

Пили каву, смакуючи домашні пиріжки. Старий Колос дробив пиріжок на частки і ніс кусники в рот, похитуючи з задоволенням головою.

— Скажіть якийсь дотеп, пане Петрусю! — сказав він, як звичайно при такій нагоді. — Ви багаті на дотепи.

Стовбур був готовий до цього. Він поклав на тарілку недоїджену частину пиріжка, що його тримав у пальцях, засміявся своїми блакитними очима і почав:

— Ви напевно не чули того дотепу, що розкажує про американського студента і його дівчину... Запросив цей студент свою дівчину, по-американськи «герл-френд», до дому батьків. Дівчина не була най-

першої краси. Мама, як кожна мама, бажала б, щоб її син мав гарну дівчину, і тому після візиту звернулася до сина з усією материнською прихильністю: «А не міг ти, сину, знайти собі трохи кращу дівчину?» Хлопець поглянув на маму здивованим поглядом і сказав: «Мамо, з таким старим автомобілем, як нащ, добре, що й таку знайшов».

Всі сміялися. Пані Колос, правда, не второпала відразу, в чому справа, але сміялась теж.

Колос зробив своє зауваження:

— Це не дотеп, а правда. Свята правда. В Америці авто — це все. Воно коштує більше, ніж людина.

І саме тепер прийшла добра нагода для Стовбура, щоб почванитися.

— Рація, рація, пане раднику! — сказав він. — Авто в Америці — показник життєвого рівня, високого життєвого рівня...

Стовбур спинився і по хвилинці, ніби не надаючи своїм словам великого значення, сповістив:

— Ось і я постановив справити собі автомобіль.

Погляди всіх спочили на обличчі Стовбура, який сидів, задоволений з сенсації, що її викликав.

— Це надзвичайно! Гратулюємо, пане Петрусю, гратулюємо! — залепетіла Колосиха. — Ти чула, Галю, — гукнула вона в бік кухні до другої доньки, — пан Петрусь купує собі авто!

— Що ви кажете? — вбігла до їдальні Галя. — Що ви кажете? Гратулюю. Ах, це найбільша радість для нашої Катрусі.

Ефект був повний. Стовбурові не треба було точніших пояснень чи заяв. Він відчув, що його приймають у цьому домі і з думкою про Катрусю, і цього йому вистачало. Був веселий і вперше за весь час навіть сів у салоні на фотелі біля Катрусі. Розважав її розмовою, що часто переходила у півшепіт.

*

Петро Стовбур купив собі автомобіль найновішого випуску, великий блакитний «седан» марки Лінкольн. Для цієї великої машини він з трудом знаходив місце для постою на вулиці. З неприхованою гордістю виходив з автомобіля, з розмахом закладував за собою двері і з задоволенням споглядав його. Почалися спільні виїзди Стовбура з Катрусєю. Спершу він відвозив її у місто — до фризієрки чи просто на закупи, а згодом запропонував їй дальші виїзди на прогулянки.

*

Був суботній вечір — безперечно, найкращий час для пересічного американця. У п'ятницю закінчується робочий тиждень. Не тільки закінчується, але й оплачується. З тижневим заробітком у кишені, маючи перед собою ще один вільний від праці день, американець використовує суботу для приємностей і забаганок.

Стовбур розмашисто під'їхав своїм голубим птахом під дім Новицьких, жваво вискочив з автомобіля, навіть не закрив за собою дверей і вже на порозі звернувся до Катрусі з радісним окликом:

— Готова?

Катруся вже чекала на Петра у сальоні, слухаючи джазову музику, що розносилася по кімнаті з радіоконсолі.

— Тоді їдемо! — закликав Стовбур.

Обоє вибігли на двір і вигідно розмістились на передньому сидженні. Блакитний седан проїхав рухливою і широкою вулицею, помчався на північ, де розгорталась панорама підміських осель багатіїв, а далі завернув на захід, у парк.

— Який чудовий сьогодні вечір, Катрусю! Може, нам вийти б і перейтися трохи.

— Ні, сидім, — говорила замріяно Катруся. — Я так люблю їхати автом. Мені здається, що я отак їхала б і їхала кудись, у невідоме.

— Я теж люблю їхати, — поділив Катрусине захоплення Петро. — Правда, я ще люблю їхати поїздом. Може, навіть волю їхати поїздом, хоч це, може, наслідок звички.

Їхав повільно самим краєчком дороги і раз-по-раз поглядав на Катрусю. Така сама! Та сама кучерява голівка, той самий кирпатенький носик, ті самі замріяні очі. Лише інші обставини. Двадцять довгих років відділяє їх від обставин теперішніх...

— Ти надзвичайно ефективно виглядаєш, Катрусю! — сказав він схвильовано. — Ти прекрасна дівчина, чи вже говорив тобі хтонебудь про це?

Раптом зсунув ногу з педалі і затримав автомобіль. Став вдивлятися в обличчя Катрусі, повторюючи пошепки:

— Чи вже говорив тобі хтонебудь про це?

Шукав Катриних очей і, вдивляючися в ці замріяні очі, говорив урочисто:

— Я люблю тебе, Катрусю!

Катруся не відповідала. Вона теж була схвильована і не могла знайти ні слова, ні погляду, щоб відповісти на цю заяву.

Петро присунувся ближче, обняв правою рукою Катрусю за шию, пригорнув її голову до своїх грудей і почав засипати її поцілунками.

Катруся не відмовлялась. Вона теж горнулась до Петра, поклавши свої руки йому на плечі, і відповідала на поцілунки поцілунками. Два гарячі тіла тиснулись одне до одного. Петрова ліва рука знайшла гладеньке дівоче коліно. До мозку вдарила йому кров...

— Перейдім на задне сидження, — сказав Петро.

Катруся не протестувала.

*

— Ти, справді, як американський підліток. Купив авто і тепер жешитись хочеш, — привітала Петра з неприхованим сарказмом у голосі його сестра, з якою він мешкав.

— А чому б ні? Тут Америка, країна демократії. Можеш робити, що хочеш...

— Дивись, як просто можна інтерпретувати демократію! Але ти не жартуй. Я говорю цілком поважно. Чи ти чув, що люди говорять?

— Я не чув, — сказав з неохотою Стовбур, — але відповідаю на те, що чую від тебе: я живу у вільній країні і почуваю себе вільною людиною.

— Вільною людиною? Дивись! Ще кілька років тому волосся вививав з голови, очі виплакував, мало що не вліз добровільно до репатріаційного вагона... А тепер з'явилась якась дурна коза і розум у нього забрала...

— Тільки без образ! — захвилювався Стовбур. — Я випрошую собі таку розмову.

— Значить, я влучила добре! Алеж ти, мабуть, не збожеволів? Як ти собі це уявляєш?

— Ніяк собі цього не уявляю і не хочу собі уявляти. Не хочу думати про це. Я просто хочу жити, як усі інші люди.

— А що ти скажеш жінці і дітям, які вже п'ятнадцять років за тобою тужать, тебе виглядають. Надіються зустріти чоловіка і батька, може, ще й з подарунками з багатой Америки.

— Покинь ці сантименти. Життя не знає сантиментів. Не знаємо їх передовсім ми — ті, що мусіли жити життям, таким далеким від сантиментів. Таж я утратив п'ятнадцять років життя, найкращих п'ятнадцять років! Цього досить!

— А сумління? А мораль?

— Яка сьогодні мораль? Кому вона потрібна. Моральне те, що вигідне. Така тут засада. Людина живе недовго, і життя треба використати. Я вже досить натерпівся. П'ятнадцять років — це найвища кара для найбільшого злочинця. А який злочин у мене? За що мені така кара? Чи ж я вигадав війну, чи ж я побудував залізні завіси? Що я, малий, німецький емігрант, вибитий з нормальної колії, можу тут зарадити? Я хочу жити своїм власним життям. От і все.

— Не думала, що у тебе такі високі моральні засади...

— Залиши! — перебив сестру Стовбур. — Що ти мені говориш про мораль? Ти спершу сконтролюй себе. Згадай біблію: кидати каменем годиться тільки тому, хто без гріха.

Він грюкнув за собою дверима, не давши сестрі змоги відповісти. Але вона нескоро знайшла б відповідь: брат поцілів у болоче місце. Її становище незамужньої жінки принесло їй не одне прикре переживання.

*

Не тільки власна сестра стала Стовбурові на дорозі до його щастя. Ось напроти нього йде Валентин, вимахуючи руками, з піднесеною вгору головою.

— Добре, що бачу тебе! — затримує він Стовбура. — Чую, що женишся. Задумав зрадити наш парубоцький стан?

— Це ще далека пісня, — намагався знайти викрут Стовбур, щоб не затягати розмови з товаришем, який став йому зайвим у цій стадії його життя. — Ще вилами писане по воді...

— Все ж, хоч і вилами, і по воді, але пишеться... Чи не соромно тобі починати з такою дівчиною?

— Що значить — з такою дівчиною? — обурився Стовбур.

— Я думаю — з дівчиною з такого доброго дому. Тобі, чоловічине все таки з показним минулим, не личить...

Стовбур став слухати уважніше, а Валентин почав розвивати нову думку:

— Пощо тобі цей клопіт? А якщо хочеш женитися, тоді женись так, як пристало на твій вік і стан, з обрахунком майбутнього. Чи справді хочеш ти добре оженитися? — запитав Валентин з надзвичайною серйозністю і, не чекаючи відповіді, додав:

— Я маю для тебе знамениту партію. Пропонують її мені.

— Пропонують, то бери, — різко відповів Стовбур.

— Е ні! Поперше, я не з тих, що їх можна купити, а, подруге, я тримаюся засади того мудрого єврея, який на питання, чому він не жениться, відповів дотепом, гідним попасти в книгу наймудрішого Соломона: «Якщо чоловік потребує на день склянку молока, то чи мусить він конче купувати корову?»

Стовбур навіть не усміхнувся, хоч Валентин почав щиро і розкостисто сміятись. А, пересміявшись, почав скандувати кожне слово:

— Я тобі дам дівчину вже не першої молодости, але не дуже старшу від тебе, з маєтком — цюнайменше сто тисяч у банку, ще й хата, обстановка; словом, справжня партія, варта уваги. Оженишся і відразу станеш на ноги. Що я кажу: станеш на ноги! Ти входиш до еліти, до сметанки, що мешкає в добрій дільниці, гарно вдягається і має змогу подорожувати. Одним словом: ти живеш! Подумай, раджу!

— Дякую за пораду, але не можу її прийняти, — сухо відповів Стовбур.

— Ти не дякуй мені і не поспішай з рішенням. Перше подумай. На те й носиш голову на карку, щоб думати. Ще раз скажу: це нагода, яка приходить раз у житті, та й то лише вибранцям. Прогай-нуеш нагоду і — пропав. Ну, бувай!

*

Вінчання Петра з Катрусєю було скромне і без розголосу. Стовбур не мав відваги робити з цього акту виставу. Не відбули вони і приписаної пошлюбної подорожі. Замешкали в домі Новицьких, доповнивши цей квітучий емігрантський сад ще однією щепюю.

Щепа зародила. Білява і синьоока Дануся зразу стала улюбленицею всього роду.

Але коли любов зростає в одному напрямі, вона спадає в другому. Такий бо закон рівноваги. Стовбур дістав тепер змогу краще вивчати родину Колосів, зрозуміти багато справ, що їх передше знав

поверхово. Зокрема він зрозумів, що в його одруженні з Катрусєю найбільше була зацікавлена її сестра Галя. На дванадцять років старша за Катрусю, мама трьом дітям, огрядна і ставна жінка під сороківку, Галя вже не була конкуренцією для молоді ефектної дівчини. А така конкуренція заіснувала. Галя не могла не спостерегти, що її Сергій при кожній нагоді радо починає розмову з Катрусєю, часто присідає до неї, а то й дозволяє собі на надто вже свобідний жарт. Вона зайнялася думкою знайти сестрі жениха, а поява Стовбура допомогла їй зреалізувати плян. Вона знала, що у Стовбура була колись жінка. Але ця далека і часом, і простором справа для практичної Галі не існувала. Тихими союзниками Галиної стратегії були її батьки. Вони бачили добробут своєї старшої доні і вважали, що заміжжя принесе добробут і молодшій. І хоч Стовбура прийняли в Колосовому роді, як рідного, він почав підозрівати якийсь підступ. Бути цілком щасливим заважало Стовбурові його сумління. На ньому лежав тягар і не дозволяв сприймати радощі життя просто і безпосередньо. І не лише сумління, але й притаений страх не давав спокою Стовбурові, страх, що справа його подвійного одруження може вийти на денне світло. За такі речі загрожує кара. Він став затайливим і підзорливим.

*

Після цілоденної праці Стовбур повертається додому втомлений і жадний відпочинку. В домі темно і тихо. Галя з дітьми і батьками вже кілька днів над морем. Тепер Катруся повна господиня у великому домі. Вона навіть вдоволена, що може вперше у своєму житті бути самостійною господинею.

Петро засвічує в сальоні бічну лампу з широким, прикрашеним вишивкою абажуром і наслухає. Тихо. Дануся напевно спить, а Катруся задрімала при ній. Він навшпиньки іде по східцях угору і беззвучно відхиляє двері спальні. Тихо. Синє світло нічної лампочки скромно освітлює кімнату. Дануся спить у своєму малому ліжку з високими бічницями. Вона рівно дихає широко розкритим ротиком, притиснувши собі носик ручкою.

Але де Катруся?

Петро не хоче порушити цієї тиші. Він скидає піджак і кладеться на ліжку. Вкручує нічну лампочку над ліжком і починає переглядати газету. Стомлені очі з трудом перебігають по чорних рядках, і їх зміст не дуже хоче входити в його мозок.

Раптом заскрипіли в коридорі двері, зашелестіли кроки, і до спальні ввійшла Катруся.

— Де ти була? — запитує півголосом Петро, підводячися і сідаючи.

— Носила Сергієви аспірину. У нього сильний біль голови...

— У піжамах? — з глибоким здивуванням кинув питання Петро.

— А що тут такого?

— Не випадає, не личить, — добирає Петро підхожі слова, а в голові у нього зроджуються недобрі підозріння.

— Не підвищуй голосу, в цьому нема потреби. Я знаю, що випадає, а що ні. І цю тему маю властиво порушити я.

— Не шукай викрутів.

— Які там викрути і хто тут із нас крутить.

— Але це я поставив питання — і я прошу дати відповідь.

— А я тобі ставлю тепер питання далеко важливіше і теж прошу пояснення. Я не буду говорити, чому я в піжамах чи в корсеті. Справа в тому, що ти мене обдурив, промовчав...

— Промовчав? — перебив Петро. — Що промовчав? Ти думаєш про авто? Що я дав продати авто?

— Не авто, не авто, — говорила Катруся розтягаючи слова і сідаючи у низький фотелик біля дитячого ліжка. — Мене не цікавить твоє авто, хоч і тут твоє замовчування свідчить, яка ти затайлива і непевна людина.

— Потрібно грошей. Ти не цікавишся господарськими справами, тому і не знаєш.

— Не цікавлюся твоїми справами і не хочу ними цікавитись. Чому ти не розкрив передо мною дечого іншого?

Петро зрозумів, що тут річ поважніша, ніж продаж авта, і мовчав. А Катруся говорила далі, підносячи голос:

— Ти мені закидаєш, що я не цікавлюся твоїми справами, — а чи ти бодай словечком сказав мені, що в тебе вдома zostалися жінка і діти?

Настала мовчанка, і чути було лише рівне дихання Данусі. Петро був заскочений. Його обличчя стало бліде, майже сине в синьому світлі лампочки. Хоч він мав відповідь на це питання, проте не був спроможен її вимовити.

Він зійшов з ліжка і став серед кімнати. З похиленою головою, з очима, втупленими у підлогу, він пробурмотав крізь зуби:

— Ти знала про це...

— Знала чи не знала — це справи не змінє. Але ти мені про це не сказав, і це важить найбільше. Чому ти не розповів мені? Чому ти задумав будувати своє нове життя на брехні?

— Це не так, не так! — говорив жалісним голосом Петро. — Ти знаєш, що воно не так. Я не хотів про цю справу згадувати лише тому, щоб не затемнювати наших гарних взаємин. Зрештою — ця справа така далека, така давня. Вона просто не існує.

Петро підійшов до Катрусі ближче, став біля дитячого ліжка, поклав на нього руку і лагідним голосом почав умовляти:

— Адже проминуло п'ятнадцять років. П'ятнадцять довгих років — це моя покута. Такий час сепарації дає повне право і на розвід. Я думаю, що розвід був би визнаний автоматично.

— Ти так думаєш?

— Не тільки думаю, а й певен. Я почну старання про розвід і скоро його матиму, — говорив Петро. — Ти ж знаєш, що ми побралися з любови, у мене не було ні задніх думок, ні розрахунків. Так і бу-

— Подумаю без вас, — різко відповіла Катруся. — Я вже знаю, як ви забезпечили долю своїх перших дітей.

Удар був сильний. Стовбур не відповів нічого. Він спинився. А Катруся тим самим повільним кроком котила далі візочок в задихану від спеки далечінь вулиці.

*

Людина не має відваги бути самотньою. Ще важче жити в самоті людині, за якою стоять переживання. Все пережите встає перед очима самотника, мов примари, відбирає йому спокій, відбирає ту рівновагу, яка потрібна людині кожного дня, щоби встати, ходити, думати, діяти. Людина шукає гурту, бо в гурті вона втрачає свою індивідуальність; а, втративши свою індивідуальність, вона забуває про все пережите, про болі, тривоги, страхи.

Ми знову бачимо Петра Стовбура в клюбовім барі, де ми зустріли його вперше. Він сидить на високому стільці при прилавку і так само простягає до шинкаря вказівний палець:

— Дві чисті!

Бере в руку чарку, торкається нею другої, що стоїть на прилавку, і говорить:

— Наше парубоцьке!

Підносить чарку до уст і вихилає її. А потім довго вдивляється в другу чарку з такою тупою впертістю, ніби сподівається знайти в ній розв'язку, ніби вірить, що в ній можна втопити той час, що збагатив його на ще один життєвий досвід.

ВІРА ВОВК: ПРО ТВОРЧІСТЬ ЗОЇ ЛІСОВСЬКОЇ

«Не хочеться вірити, що цей міцний мазок пензля зробила жіноча рука», — сказав 1955 року Кандідо Портінарі, найбільший бразилійський маляр, коли побачив Зоїні гваші.

Справді Зоїним рисункам особливо властиві певність розмаху і скупа суворість ліній, що обмежується суттєвим. Її фігури здебільшого динамічні, розквітлі, вітальні, і тільки руки в них пасивні. Пригадуються слова з другої «Дуїнезької елегії» Райнера Марія Рільке:

«Не дивує в аттицьких статуях ласкавість
Людського руху? Чи любов і прощання
Не покладено їм на рамена, неначе вони
Зроблені з іншої глини, ніж наші?
Пригадайте їх руки,
Які спочивають безвладно, хоч у торсах поставлена міць».

Горять барви волічками на узорах (Зоя Лісовська народилася під знаком сузір'я Барана, первнем якого є вогонь!). Гарячково вона й працює, переважно ночами, вибухово, вулканічно, хоча вона сама радше степової, епічної натури. Кохання і смерть, дикий танок і пісня на сопілці, зрадлива Дзвінка і чиста Навсікая, дівчина з керамікою, Орфей у підземеллі, юнак і доля... Національно-релігійна українська трагедія об'являється в її «Голоді», «Хресній дорозі», «Розп'ятті», «Скитальських дітях», «Скитальській Мадонні» та інших картинах. Апокаліпса горючих церков, зажурені матері, перелякані очі, розпука Пієти, голосіння Трьох Марій...

Зоя Лісовська народилася 1927 року у Львові. Вона — пагін відомої мистецької родини: батько її — маляр і графік Роберт Лісовський, учень і приятель Юрія Нарбута, родом з Запоріжжя; мати — композиторка та піяністка Стефа Туркевич, в домі батьків якої, коло церкви Св'ятих П'ятиниць гуртувався музично-мистецький світ Львова в період між двома світовими війнами. В Зоїній натурі з'єдналися стихії Галичини і Наддніпрянщини.

Вірна і в справах серця мистецькій традиції родини, Зоя Лісовська вийшла заміж за концертного співака Олега Нижанковського, сина композитора Нестора і письменниці Меланії Нижанковських.

Виїхавши на чужину дівчиною, Зоя повезла з собою багате віно: близьке ознайомлення з Гуцульщиною, з сповитими в легенди горами, з казками, народньою ношею, звичаями та піснями. Ця прекрасна Гуцульщина живе в її «Коханцях», «Весіллі», «Дівчачорі», «Пісні», «Сусідках», «Кумах», у незабутній «Смерті мавки».

По гімназії в Дрездені та Відні, Зоя вступила 1947 року в лондонську мистецьку академію, яку закінчила з National diploma in design і срібною медалею за книжкову ілюстрацію. Працювала вона над ілюстраціями для «Тіней забутих предків» Коцюбинського, «Лісової пісні» Лесі Українки і для «Мосту Сан Люїс дель Рей» Торнтон Вайлдера. Потім Зоя дістала трирічну стипендію в римській мистецькій академії, де студювала в класі майстрів під проводом професора Роберто Меллі.

Під час своїх студій вона щороку співпрацювала на всеакадемічній виставці в Барі. 1955 року здобула там першу нагороду за портрет. До сьогодні Зоя Лісовська виставляла свої картини в Мюнхені, Нью-Йорку, Женеві, Льозанні, Римі та Ріо-де-Жанейро. Рік-річно вона дістає запрошення на виставку в лондонській Royal academy of art.

Технічні засоби Зої дуже різноманітні. Вона працює олією, гвашем, тушшю, акварелею, крейдкою. Її теми: пейзажі, портрети, фігури (поодиночі і групи), натюр-морти. Лондонські доки, італійські краєвиди з пініями та руїнами, римська архітектура, мальовничі кам'яні оселі-фортеці в сусідстві з Римом, паризькі площі і Сена з мережкою мостів, бразилійські люнатичні гори, морські затоки, гаряча, порепана земля, убогі ліп'янки — «ас фавеляс». А серед її типів бачимо цілу «гаму» дітей: італійські вуличники, українські «сусики», змарнілі скитальські діти, бразилійські негринята з меланхолійними круглими очима.

Зустріч з Бразилією (з Ріо-де-Жанейро, з Сальвадором у Баїї та містами губернії Мінас Жерайс) дуже збагатили Зоїн діапозон. Людське, ландшафтне та архітектурне вона зуміла висловити своєю особистою мовою.

Однією з улюблених Зоїних тем (у прекрасній паралелі з творчістю Шевченка) є мати з дитиною. В Зої є ціла колекція мадонн з дітям: візантійсько-іконних, українських (під мальованою піччю, серед будяків та соняшників, на тлі килимів), бразилійських.

Відомо: в малярстві, як і в кожному іншому мистецтві, важить не стільки «що», скільки «як». І Зоя вміє сказати своїми улюбленими

гарячими тонами, в експресіоністичний спосіб дуже важливі речі. В її картинах відчувається настрій, незаспана душа.

Останньо лінеарність її картин поступається місцем мальовничості; але малярка досягає чимраз більшої синтези барв і мистецької трансфігурації. Що вона мало відома, це залежить від її рішучої неспроможности думати практичними, організаторськими категоріями. Зоя Лісовська ще живе тією давньою прекрасною засадою, що світ має догоджати мистцеві, не мистець світові.

Одним з її найновіших зацікавлень є малярство на склі, вітражі. В Понтарльє (Франція), недалеко швейцарського кордону, будується модерна церковця святого Петра. Зою Лісовську запрошено малювати в ній фрески та вітражі. Кльодель сказав:

«А що варта дорога, яка не кінчається церквою?»

Зоя ще молода і певно ще не сказала в мистецтві свого найповнішого слова. Від міжнародньої критики прийдешніх років залежатиме її слава, якою вона, треба сказати, зовсім не цікавиться. Але від її дорібку в картинах, плодів її безнастанної, щоденної праці, чи не залежить «трясена й толочена» вартість нас самих, нашої культури?

НОВА ПОЕЗІЯ НА УКРАЇНІ

СЕРЦЕ НАВСТІЖ

ВИБІР ІЗ ВІРШІВ ІВАНА ДРАЧА

Іван Драч — найвидатніший із наймолодших сучасних поетів на Україні — народився 1936 року в селі Теліженцях, Київської області в селянській родині. Середню школу закінчив у Тетіїві 1954 року і в 1955-1958 роках відбував службу в армії. Вийшовши з війська, став студентом першого курсу Київського університету, і в квітні 1959 року журнал «Зміна» надрукував уперше два вірші Івана Драча. Наступний цикл його поезій появився в березневій книжці «Вітчизні» за 1960 рік. З новим, несподіваним і за змістом і за формою, твором — феєричною трагедією «Ніж у сонці» — виступив Іван Драч у липні 1961 року на сторінках «Літературної газети», уведений критиком Іваном Дзубою, якому цю поему передали з видавництва «Молодь». Після того з'явився ще цикл поезій І. Драча п. н. «Етюди» в київській «Вітчизні» за жовтень 1961 і в січні 1962 р. поема «Останній міст полковника» в «Літературній газеті». Окремої книжки віршів ще не має, бо подана ним збірка поезій до видавництва «Радянський письменник» була, як ствердив П. Загребельний на третьому пленумі СПУ 10-11 січня 1962 р., цим видавництвом відхилена. Подані тут твори Івана Драча були надруковані: «Хліб» — у «Вітчизні» за березень 1960, пролог і перша частина поеми «Ніж у сонці» — в «Літературній газеті» за 18 липня 1961, «Етюди» — у «Вітчизні» за жовтень 1961 і «Останній міст полковника» — в «Літературній газеті» за 9 січня 1962.

Б. КРАВЦІВ

ХЛІБ

Яйце розіб'є, білком помаже,
На дерев'яну лопату — та в піч,
І тріскотітиме іскрами сажа —
Мініятюрна зоряна ніч.

На хмелі замішаний, видме груди
Зарум'янілий, круглий на вид,
Шкоринка засмалена жаром буде,
Аж розіграється апетит.

В підсохлому тісті кленова лопата
Вийме з черіні, де пікся в теплі —
І зачарується білена хата
З сонця пахучого на столі.

НІЖ У СОНЦІ

Феєрична трагедія

Пролог і перша частина

Пролог

Мої віки слідом за мною ходять:
Од вітряків до полиску ракет,
Фотон і пишна паска великодня,
Усе — до ляконічности штіблет.

Надії бубнявлюють цвітом вишень
У сонцем зацілованих садах.
Слова мої! Шикуйтеся сміливіше —
Пилюка зір хай шерхне на вустах.

Навіщо я? Куди моя дорога?
І чи моя тривога проросла
Од сивої печалі Козерога
В гливке болото рідного села?

Що маю нести в сиві сині далі?
Пшеничну ласку в молодих руках,
Чи чорний рак водневих вакханалій,
Що серце їсть п'яти материкам?

Я — переключений ворогом не тричі
(Рубцями ран закутана душа),
Дивлюся зорям в мерехтливі вічі,
В оранжове шептання «Поспішай!»

Хрустить повітря вафлями сипкими,
Ковтаю з вітром чорнобривий спів...
Яку гіркоту корабель нестиме,
Бо я ж не наробивсь, не одкипів!

Збираю я в долоні сині тіні,
Прощаюсь із синицею, з Дніпром,
Бо в мене не Ньютонове тяжіння,
А галактичне — в безвість напролом.

Сковороду зустрів я у трамваї
 (Блукає він по світу двісті літ).
 Смушеву скинув і мене питає,
 Чи можу Сонцю передать привіт.

Чого в старого з жовтої розлуки
 Мільйони зморшок пов'ялили вид.
 Меланхолійні філософські руки
 Цілком тривоги пробують цей світ.

Шепоче він: «Ти відлітаєш, сину.
 На лобі в тебе знак неправоти.
 Щоб корабель не став за домовину,
 Візьми благословення — і леги.

Пройдись землею. В серце йди людське ти,
 Питай у нього дозволу і права,
 Бо якори космічної ракети
 Вросли в народ — навічно аж іржаво».

Перша частина

Серце навстіж

Божевільна, Врубель і мед

Свій білий плац накинув я на плечі
 І сонячне кашне,
 І дихав мудрістю і сподіванням вечір,
 І поїзд мчав мене.
 Гойдались грона хмар і нахилялись в руки,
 Грибами віяв ліс,
 Дуби тужили, як дозрілі муки,
 І місяць тугу ніс.
 В хиткім промінні прочинились двері —
 І в віялі дощів
 Із пляшкою холодної мадери
 У чорному плащі
 Ввійшов. Поставив. Збуджено застиг.
 Простяг мені.
 Переливались в смутах світляних
 Два келихи скляні.

Незнайомий:

Я — вічний чорт. І лай мене й не лай,
Я поведу тебе в таку дорогу,
Що проклянеш ти свій священний край
І замір свій, і молоду тривогу.

Ти перетрусиш кісточки дідів,
Червоний стяг розірвеш на онучі,
І тому, хто тобі так догодив,
У чорну пащу кинешся із кручі.
То буде з мукою, з печаллю в сто віків,
А нині можна просто, полюбовно...
Іди до нас, до наших трунарів,
У наше кодло, вічне і стомовне.
Ми кришимо душі, цвіт б'ємо морозом.
Нас — чорна ніч, а вас — якийсь мільярд...
Це не погроза.
Чого ж ти варт,
Як віриш в справу липовую?
Ти ж хлопець свій!

Я:

Кінчай — вип'ю...
За твій упокій!

Ми йшли удвох. Ліси полум'яніли
Одспіваним, стухаючим вогнем.
Тополь дівочих золотисті стріли
Тримали сонце над блакитним днем.

Хатки біліли, чепурились стріхи.
Дівчата в небо сонце понесли.
Хлоп'ята колесо котили і для втіхи
Пускали змія між осінніх слив.

Мій чорт був у модерному костюмі.
Плащ — на руці. Крізь скельця окуляр
Він розсипав очиці синьоглумі,
На призьб пекучий непростиглий жар.

Тут сива жінка вилетіла з хати:
«Ой діточки, коханенькі, сюди
Ідіть до мене. Я ж бо ваша мати.
У мене свято нині. Бригадир

Щось загордився. Не вітають люди.
Та людям не до мене, Боже мій.
Мене лиш цуцик й півничок не гудить.
І котик в мене є, і є бджолиний рій.

Синочки в мене — всі сьогодні дома.
Приїхали. Спасибі їм, спаси...»
Я бачив — бралась попелом солома
Під колір сивої красивої коси.

Така печаль бриніла в її зорі,
Що дуб од погляду німів і тріпотів.
Каміння розсипалося на порох,
І я ламав свої шаблюки брів.

Ввійшли у хату. На столі — горілка.
Хтось горло мені кліщами здушив:
Три ложки, три виделки, три тарілки —
І жодної душі.

Собака за столом, і кіт хлєптав драглі,
І півень звично сокорів на лаві.
— Ой діточки, синочечки малі,
Ну випийте, красавчики ласкаві.

Вона чарки підносила котові,
Собаці й півневі — на ймення звала їх.
— Андрієві це буде, це — Петрові,
А це Ванюшці — вистачить на всіх.

— Ще й гості в нас. Просіть до столу, діти, —
І божевільна у танок пішла.
І навіжений, і проклятий вітер
Крутив її круг чорного стола.

Три козаки ридали над старою
І не могли зійти з кривавих рам.
Той під Берліном, той в сніжнім завою
Десь під Варшавою, а третій ніби сам
Од чорної наруги в тридцять сьомім.
А мати сива і страшна пливла
Над білим світом по святій соломі.
Кругом планети йшла, — кругом стола.

«Ой сини-синочечки,
Славні огірочечки,
Чубчики-любчики,
Маленькі голубчики.
Ходить Гітлер по Україні,
Носить жорна при коліні:

Якби вас перетовкти,
Та од Сталіна втекти.
А я сиджу на рядні
Та рахую трудовні.
Сюди — кидь, туди — кидь,
А ти, старий діду, цить».

Тут двері розчинились. З того віку
І з того світу в хату Врубель вбіг,
Завмер на мить, дивився на каліку
І впав на збитий тугою поріг.

І прошептав: «До Третьяковки нині
Така печаль долинула звідсіль,
Що Демон все розкидав на картині,
Всіх розігнав, відчувши дикий біль.

Його журбу оця печаль зв'ялила,
Від сорому себе він в груди б'є.
Горіли фарби і тріщали крила...
Вклоняюсь вам — Страждання ви моє!»

А мати нам у ринку мед давала,
Густий осінній захололий мед.
Медове листя за вікном кружляло,
Печаллю повиваючи свій лет.

«То ж, гості дорогенькі, на дорогу
Візьміть гостинець — ринку ж занесіть».
Я поклонився матері у ноги
І диких дум порвав жорстоку сить.

Я сивіти почав у двадцять п'ять
Од тої хати, од скорботи тої.
Ця мати вміє сина виряджати,
Затужить тонко серцем і рукою.

Вона постане, чиста і тривожна,
Зіпершись на печаль свою внизу,
І дасть мені в космічне бездорожжя
Мед — доброти і роздумам — сльозу.

Похорон голови колгоспу

Його несли на жилавих руках,
На гніві, на невизрілому смутку,
В кленовій жовтобілій домовині —
Сорокалітнього красивого мужчину —
Його несли на жилавих руках.

А я стояв із невідчепним чортом,
А я ішов дорогою з людьми.
І гнулися від горя їхні плечі.
Я захлинався музикою суму.
Ми шапки вітру одягли із чортом.

І слалась листом молода дорога,
Солом'яні брилі хати скидали,
І синій жаль світився в їх очах.
Жінки ридали, і тини, і коні —
І так поволі слалася дорога.

Востанне він піднявся в домовині,
Рукою сперся на ребро гембльоване,
В ребро життя втиснув востанне руку.
І смерть прокляв очима і губами,
Коли піднявсь востанне в домовині.

— Одну легеню я віддав війні,
А вам віддав і серце, й мозок свій,
І злість свою, й легеню ту останню,
І сивий сум свій, і красу любови,
Яку зберіг в страховищі війни.

Ось хата Гапчина, похилена, низька.
Я завинив навіки перед нею,
Перед її убогістю! Прощай!
Мені ти не даси спокою на тім світі,
Вдовина хата, змучена, низька.

Прощайте, ферми! Й ви, воли розумні,
Й сторожки коні в траурнім вбранні,
І чисте сонце, і люди, й лист кленовий,
І ви, машини, й ти, кринице вірна.
Прощай, дорого! Й ви, воли розумні.

А ти, Бетховене, прости мені за те,
Що я не мав часу прийти до тебе,
Що знаю я симфонії полів,
Але твоєї жодної не знаю.
Прости мені, Бетховене, за це.

І ви, Родени, Моцарти й Ейнштейни.
Ходив я часто до людського горя
І повертав його очима в сонце.
Одним багатий, іншим — бідний я.
Простіть, Родени, Моцарти, Ейнштейни.

А ти, Степане, п'яний і сьогодні.
Прости, що лаяв рідко я тебе,
Що в смуток твій я не ввійшов душею.
І ти, хмарино сиза, прощавай,
Дощем поплачеш по мені сьогодні.

Ми з вами хліб робили, цукор чистий,
І рідко ми дивились на красу.
Прости, Марино, що не надивився
Я на уста твої і очі сині.
Ми з вами хліб робили, цукор чистий.

І він притих. Хрестами зводивсь цвинтар.
І голова ковтнув життя востаннє —
Кругом чола кружляв супутник в нього,
Утворюючи німб простій людині,
Що вмерла. І хрестами зводивсь цвинтар.

Шептало Небо до Землі-сестриці:
«Візьми його у себе — славне серце.
Бо скоро я прийматиму у лоно
Твоїх синів, коли застане смерть, —
Шептало Небо зверхньо до Землі.

І Мефістофель насміхався з мене,
І грудку шани кинув на труну я.
І сивів я. Збирались в небі сльози.
Ридали хмари, кутаючи сонце,
І Мефістофель насміхався з мене.

Мене хрестили всі хрести довкола.
 Благословляли люди і дерева,
 І голова червоною зорею
 Мене благословив в дорогу синю.
 Поля чорніли, як муар, довкола.

Невидимі сльози весілля

Гей у коло подорожні! Чарку їм, бояри!
 І кружляли, вирували, гупотіли пари.
 Хто сміявся-заливався, кого сон завіяв.
 Молоденький барабанщик булаву посіяв

І шукає на долівці. Пахне кропом в хаті.
 Кукурікають на стінах півні пелехаті.
 Вітер голову просуне, візьме руки в боки.
 Пронесеться з сватом Гнатом вивертом високим.

Садівник бере у руки квашені, пахучі,
 Жовтосизі, повнощокі, з хвостиком закрученим.
 Кум в наливку губи мочить, щось кумі шепоче,
 Вус вихрястий, попелястий щоку пролоскоче.

Молодий — красивий, гордий, зверхньо очі мружить,
 Сизим соколом вприсядку по долівці кружить.
 Дітвора багатогока стукає у шибку.
 До тонкої молоді несуть тоншу скрипку.

Сутеніє. Вечоріє. Блакитніють віі.
 «Ти заграй нам, наша мріє, пісне-Соломіє».
 І заграла-затужила, розпрямила крила.
 Зразу хрипко, потім скрипка сльози проросила.

Скрипка-Соломія

«Я — дівчина, я — скрипка тонкостанна.
 Я — ніжна ніч у зорянім вінку.
 У мене тіло з білого туману,
 Із сонця у хмариннім сповитку.

Я — мерехтлива чорнобрива птиця
 Із крилами жевріючих світань,
 Переді мною м'якне синя криця,
 Бо мука моя сива і свята.

Несу я ніжність у світи жорстокі,
Її бджолою брала я з століть,
Щоб в ці скаженні і трагічні роки
Коханому хоч хвилику пробриніть.

Я хочу дати зоряного сина
Тому, що рветься крізь ракетний грім,
І докором хай буде ця хвилинка
Тому, що зветься судженням моїм.

Ви шлюбну постіль стелите грошима,
Зірки у вас не сіються з руки.
Даровані золочені зажими
П'ють кров душі, як золоті п'явки.

А в мене ж тіло з білого туману,
Із сонця у хмариннім сповитку.
Я — дівчина, я — скрипка тонкостанна.
Я — ніжна ніч у зорянім вінку».

Так квиліла, так тужила, сльозою росила,
Отак крила розпрямила дівчина красива.
Аж зірками проростала темносиня шибка.
На стіні в риданнях билась тонкостанна скрипка.

Українські коні над Парижем

Цей світ живий витворював не Бог,
А чоловік з Адамової глини,
Цей світ пофарбувався і просох
Й просився в серце зрячої людини.

Коти тут ніжились, шугали тут жар-птиці,
Із глини ліплені, пропечені вогнем.
Жевріли зеленіючі очиці
В таких тварин, яких не відав Брем.

Я не звернув уваги на коня.
«Дитяча забавка» — подумалось недбало.
Козла дзвінкого з шафи тихо зняв
І задививсь на роги небувалі.

Я був сліпий — і кінь помстив мені,
Коли на нього позирнув я вдруге:
Мені він кинув душу в пломені,
І трісли неіснуючі попруги.

Зробив він з мене дикий сизий степ,
Байдужого жбурнувши літ на триста.
І мчала по мені крізь марево густе
Орда іржача, буйна і розхристана.

Він поводити був, імператор-кінь,
Він бив мене копитами некутими,
Щоб десь там через кілька сот років
Не йшла байдужість в зорі п'ятикутні.

Я подивився вдруге. Він мене
Зробив Дніпром чи то пак Бористеном.
Я ждав — він зараз орди прожене
Нутром блакитним в розпалі шаленім.

А він прийшов і хмари з мене пив.
Вузечка срібна виляса розгублено.
І із-за полинних гіркнучих снопів
Лоша він кликав — принца ніжногубого.

Я подивився втретє. І проріс
Палацами, халупами й мостами.
І Сена бігла по мені навкіс,
А в ній купались дерева і хмари.

А по мені, на скитському коні
І наді мною в строгім неспокої
Пікассо мчав крізь хмари срібляні
І голуба притримував рукою . . .

Прости мені, розумний коню мій.
За темноту, що з горя попеляста.
І поведи крізь цих рядків сувій
До свого Бога, до творця, до майстра.

На тій майстерні не шукай табличок,
А просто йди із серцем під рукою,
Де сивий муж із глини коней кличе
Й воли в печі ремигають юрбою.

Де по незвичній сум'ятній палітрі
Тривога йде з-за дальніх небокраїв:
Сидить корова в чорному циліндрі.
І бомбу чорними копитами тримає.

І скачуть коні через бюрократів
В Москву, в Париж — некуто і красиво,
Негнуздані і волею багаті
Вкраїну мчать на вицвічених гривах.

Як задні ноги — біля стін Софії,
Стрибок — передні на столі в Амаду.
І Залізник щось сумовито мріє.
Й сіда на нього. Вічність на пораду.

І скитський кінь із мазаної хати
Чумацьким шляхом зорі прогортає...
Ну що ти скажеш, бісе плутуватий,
Про хуторянську долку мого краю!?

ЕТЮДИ

Сонячний етюд

Де котиться між голубих лугів
Хмарина ніжна з білими плечима,
Я продаю сонця — оранжеві, тугі,
З тривожними музичними очима.

Ось сонце віри, чисте і просте,
Ось сонце міри з ніжками на храпах,
Ось сонце смутку, звідки проросте
Жорстока мудрість в золотих крапах.

І переливно блискотять сонця
Протуберанцями сторч головою.
Веріть сонця — кладіть мені серця,
Як мідяки, пожмакані журбою.

Я ваші душі кпином обмину,
Я не поставлю їх на п'яні карти,
А до сонця за дорогу ціну,
То сонце завжди серця варте.

Етюд «аристократичної» роботи *)

Сивий, аж замислений, крихкий на пругах
 Граніт кострубатий до пальців липне.
 Шпурляє — і гоготить в ногах,
 Влягаючись тілом в земні заглибини.
 Рожевий, смугастий — в променях мліє,
 В кожному кристалі — вогні полискують,
 І падає сонце направо й наліво
 Верткою мигливою блискавкою,
 На іскри дробиться, вщухає, тихне —
 Полами витрем замурзані чола ми.
 Зрушимо, зцупимо — й знову задихано,
 Азартно напружимося торсами голами...
 Вже викотивсь місяць із синіми горами,
 Великий, важкий, сизувато-опаловий,
 Може, і цю розвантажим плятформу —
 Місячним каменем землю завалимо?!
 Хочеться пива. Петляємо коліями.
 Встрічним дівчатам махаєм кашкетами.
 Струміль з-під крана морозно поколює —
 Зорі од спини летять рикошетом.

ОСТАННІЙ МІСТ ПОЛКОВНИКА

Вдарили сурми в маєво листя зеленого,
 Крила наметів лячно залопотіли,
 Зорі летіли в очі молоді і черлені,
 І сон оксамитив непрочумане тіло.

Багнетами хряснули карабіни холодні,
 Сіялась ніч крізь рожеве решето,
 Смачно кричали сколошкані взводні
 І шикувались невірні нарешті.

Ковтали останні сонливі шепоти,
 Сопіли друзям у теплі потилиці.
 В уяві блукали несмілі прожекти,
 У що ця тривога проклята виллється.

*) Так гумористично робітники називають вивантаження граніту.

Ріжучи мрево тугою статурою,
Місячи порох чобітьми яловими,
Незугарною рухливою скульптурою
Виріс він перед рядами ямбовими.

Одноокий на цибатих кривих ногах,
Ведучи на прив'язі штабну свиту,
Він темряву бив під лопатку і в пах
Хохлацькою скоромовкою басовитою.

Він перед нами старішав і чах
І, втямивши це, чолов до образи,
МАН його пружно і тепло гарчав —
Вітер під пахвами в нього лазив.

Слова конали в терпкій живиці,
Слова навзаводи йшли в заміс,
Слова наливали тіло по вінця
Зеленим маревом пісня про міст.

Різкий ацетон ковтала імла,
Гойдалися блоки на спарених шинах.
Кавалькада металу гуркіт тягла,
Небо вигойдувала на пружинах.

Хитаючи прутом пружкої антени,
МАН зеленавий між ЗІЛами нишпорив,
І рятували дивацькі крени
Його шофера, грузина вишколеного.

І вже начштабу летів туди,
Де ляже моста зелена соната,
І віявсь за МАНом блакитний дим,
І біг наказів полковничих натовп.

В апарелях піщаних хрустіла лоза,
Над урвищем різко хрипіла гальма.
Полковник кричав проклятуще: «Назад,
Назад, такувашумать, негайно!»

І як тасує карти картяр,
Збивав він машини в строгі колони,
А потім палив: цигарковий жар
Не встигав йому сипати дим солоний.

Блоки летіли, збиваючи білу грозу.
Прогони гули, катери сновигали чвалом,
І машкара надібала сизу брудну лозу
І на бровах мостилася виклично і зухвало.

Зводилось сонце. Обсіла його машкара.
Воно червоніло покусане, зле і безруке.
А вже вигулювало кругле, як сонце, «ура»
І чувся з-за лісу продимлених танків грюкіт.

Зірвалися з прив'язі ситі, туті БМК,
Входили в лінію вже налаштовані ланки,
І витягся міст на понтонах, як на биках,
І гарячково побігли хапливі тони морзянки.

Та вибухло сонце, як спалах вогню вночі,
Взялись дніпровські очі димчатим сизим оловом.
Міст прогинався од рику дублених тягачів,
І лікар наш полковий тужно схопився за голову.

ЛИСТ З ГОЛЛЯНДІЇ

ІВАН СЕНЬКІВ: МАНДРІВКА В МИНУВШИНУ

Голляндія є ще тим тихим кутком Європи, де зустріч з природою і морем безпосередньо в'яжеться з можливістю мандрівки в багату минувшину культурної країни.

Подібно до метеора блиснув нагло новий голляндський народ на європейському горизонті в 17 віці, відіграв велику роль у світовій торгівлі і політиці, дав протягом порівняно короткого часу (1600-1670) багато великих постатей і зійшов з світової сцени, повернувшись до стану щоденної пересічності. Мандруючи через міста Голляндії, ви всюди відчуваєте дух великої минувшини, натрапляєте на сліди Еразма, Гроціюса, Спінози, Вонделя, Рембрандта і цілої плеяди майстрів голляндського мистецтва. А в портах живе далі дух славіх адміралів голляндської фльоти (de Ruyter, Coen, Tromp), творців міжнародної торгівлі і колоніяльної потуги Голляндії, цієї малої міщансько-протестантської республіки 17 віку, офіційна назва якої звучить скромно: Низина (Nederland).

Сьогодні, у змінених відносинах переборення героїчної минувшини є, здається, найтяжчим завданням, з яким має дати раду голляндський народ.

Виїзд з Західної Німеччини до Голляндії для чужинця, який не має жадного громадянства, не справляє тепер ніяких труднощів. Ще донедавна існував для таких чужинців примус візи, одержання якої вже було зредуковане до звичайної формальности: по виповненні одного формуляра і врученні однієї знімки ви відразу одержували з рук симпатичної уряднички голляндського консульату неоплачувану візу. Громадяни держав Європейської Спільноти не підлягають примусові візи вже давно. Вони мають право переїздити через кордон лише на підставі предкладення персональної довідки. Від грудня 1961 року голляндський уряд зніс примус візи і для всіх чужинців-бездержавників. Вони мають право, коли захочуть, виїхати на тримісячне перебування до Голляндії тільки на підставі свого міжнароднього пашпорта.

Новиною консультського формуляра в порівнянні з давнішим уже була мова про Бенелюкс — на місці давнього «Nederland». Ця новина є доказом змін, які відбуваються в умовах голляндців. По роках тяжкої окупації, повоєнного розчарування з причини нездійснених надій і болючої втрати заморських посілостей поволі наступає в душах гол-

ляндців перелам, ім'я якому інтеграція. Національний егоїзм відступає місце ідеї європейської спільноти. По другій світовій війні Голляндія приступила до реалізації унії з своїми сусідами, створюючи разом з ними понаднаціональні організаційні форми Бенелюксу.

Інтегральна течія охопила широкі маси голляндського громадянства, а її ціллю є ліквідація перестарілого партикуляризму і надмірного індивідуалізму в усіх ділянках життя. Уже на німецько-голляндському кордоні відчувається добродійство інтегральних прямувань голляндців і ступневої реалізації європейської спільноти. Тяжка і прикра колісь прикордонна контроля пасажирів робить тепер враження навіть приємної формальности. Митна унія, яка входить у життя протягом цього року, дозволяє пасажирам везти з собою різні товари для особистого вжитку без жадної оплати.

Що суботи тисячі мешканців сусідньої Вестфалії поспішають пішки та автами до прикордонних міст Голляндії на закупи різних товарів і продуктів, які — по сплаченні невеликого мита — коштують трохи дешевше від тих самих товарів у Вестфалії. Ці закупи роблять враження великих ярмарків або святочних здвигів, а уможлиблює їх допущення німецької марки в Голляндії як платіжного середника.

Ставши на шлях інтеграції, голляндці дали цим також змогу пізнати їхнє серце. Їх уважають, назагал помилково, за замкнутих у собі, неприступних і твердих. А тим часом сотні дітей емігрантських родин, що живуть у Вестфалії, щороку виїжджають на безплатний відпочинок до Голляндії, де за посередництвом «Харітасу» їх охоче приймають голляндські родини. Між цими голляндськими родинами і батьками емігрантських дітей зав'язалася щира приязнь. Голляндці дуже часто відвідують своїх приятелів-емігрантів у Вестфалії, привозячи з собою чудову голляндську городовину і туліпани.

ПОСТІЙНА ЗАГРОЗА МОРЯ, ПРИРОДА ТА МІСТИКА

Минаємо майже непомітно німецько-голляндський кордон — без жадної перевірки багажу! Я не зауважую жадної різниці в краєвиді. Поїзд спиняється щойно на станції міста Арнгем, яке тоне в пахучих садах і парках. На пероні в Арнгемі п'ємо гарячу каву і платимо за неї те саме, що і в сусідній Вестфалії.

Товаришами моєї подорожі в купе є старше подружжя з Денверу в Кольорадо, США. Під вечір свого життя вони постановили відвідати Старий Світ, призначивши на це повних два місяці. Протягом кількох тижнів вони об'їхали в американським темпі майже всі країни Західньої Європи. Не знають, що зробити з рештою часу, і нарікають на європейську тісноту і брак простору.

Краєвид Голляндії, почавши від німецького кордону аж до міста Утрехту, злегка хвилястий і зрідка покритий плахтами молодого лісу. Від Утрехту і до побережжя Північного моря тягнеться монотонна

рівнина, повна дрімливого спокою і прикрашена білочервоною худобою на пасовиськах і вітряками — символ Голляндії. Майже вся країна (32.395 кв. км) лежить нижче від рівня моря, а найвище піднесення сягає лише 322 метрів. На цій низині живе понад 11 мільйонів голляндців. Вони день і ніч вслухаються в шум моря, яке безнастанно грозить їм потопом. Цій зовнішній загрозі товаришить внутрішня: періодичні виливи рік Райну, Масы і Ісселю.

«Вода, — пише Т. Мерсен («Holland», 1956), — є тим магічним словом, яке уможливило доступ до всіх таємниць країни і її мешканців. Лід, дощ, море, ріки, канали, мряка і хмари є тільки варіантами однієї і тієї самої теми, ім'я якій — вода!» Під час великої морської катастрофи в 15 віці хвилі розбурханого моря залляли 72 селища, і тоді загинуло 100 тисяч осіб. В 1953 р. загинуло під час нападу моря понад 2 тисячі людей і було знищено 49 тисяч домів. Боротьба з морською стихією, побудова гребель, порогів, замикання морських заток, відводнювання і збільшування врожайних теренів є головним змістом життя цього героїчного народу від непам'ятних часів. Елемент боротьби з морем угадується навіть в офіційній назві держави, назві географічного походження: Королівство Низина (Nederland, Pays-Bas). Deus mare, Batavus litora fecit, — каже старе голляндське прислів'я.

Морський клімат Голляндії є поміркований, багатий на дощі і сталі вітри. Небо майже завжди захмарене і часто прикрашене мальовничими комбінаціями рваних вітром хмар.

Зелені левади, отари худоби на пасовиськах, мочарі, шувари, рухомі мости і човни, що поволі пливають по ріках і каналах, старі пристані і тишина природи, — все це складники голляндського краєвиду, так добре нам відомого з картин голляндських мистців: Поттера, ван Гоена, Руйсдаля, Вермеера і ван де Вельде. Мандрування по Голляндії є цінною нагодою пережити голляндське мистецтво в «оригіналі». Своєрідний клімат, природа і стихія моря глибоко залягли в душі мешканців Голляндії. В порівнянні з іншими європейськими країнами ніде інде не пахне так сильно «морем і мушлею», вживаючи виразу М. Ореста.

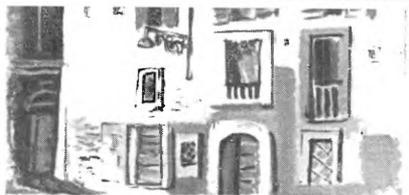
Можливо, що завдяки цим обставинам уже в середньовіччі ця країна стала отчизною своєрідного релігійного руху під назвою «*devotio moderna*» (нова побожність), який під кінець 14 віку поширився по всіх містах Голляндії і північної Німеччини. Головним осередком цієї «нової побожності» (не науки, а практики) був монастир Windesheim біля міста Zwolle, який належав до католицького чину августинів. Під впливом цього духовного руху зав'язувалися «братства спільного життя», головним завданням яких, побіч опіки над хворими і всякого роду харитативною діяльністю, була педагогічна праця серед населення: закладання шкіл, навчання людей грамоти та пошанування до книжки. В тишині і самоті монастирських стін ченці займалися писанням і переписуванням книжок, і цю працю вони вважали за най-

кращу службу Богові. Творцем цього руху був монах Герт Гроте, який перейняв багато думок від свого попередника, містика Русбрука. З кіл «братства спільного життя» вийшов і Тома з Кемпени (Thomas a Kempis), про якого точно не знати, коли він народився і жив, бо Тома любив залишатися невідомим («*ama nesceri*»). А проте книжечка «*Imitatio Christi*», автором якої він є, зробила його відомим і розказує донині про його світогляд. Монах Тома постійно шукав тільки спокою і знаходив його («*in angello cum libello*» («в куточку з книжкою»). З захопленням розповідає він, як здорово і приємно сидіти в самоті, мовчати і розмовляти з Богом. Тома чарує нас не силою слова, не глибиною думки, а своїм містицизмом, залюбленням у тишину, спокій, самоту.

Географія країни і стосунків до моря були вирішальним чинником у творенні соціального характеру голландського народу. Голландія стала країною селян і рибалок, а з розвитком світової торгівлі і з ростом міст — країною головно міщан: купців, ремісників, спеціалістів від побудови кораблів та моряків. Починаючи від 16 віку, країна і її культура набрала характеру чисто міського. Підставою багатства країни стає мореплавання. Торговельні кораблі Голландії досягають усіх закутин світу. Вільне море («*Mare liberum!*» — проголошував Гроціус, батько міжнародного законодавства) було також оборонцем голландських свобод. Шляхти з лицарством було тут мало, і вона не відіграла великої ролі. Лицар не міг конкурувати з голландським селянином і рибалкою на їх звинних човнах. Голландський народ не зазнав утиску феодалної системи, панщини та абсолютизму. Також високе духовенство католицької церкви не посідало надмірної влади в цій, досить пізно на християнство наверненій країні. Завдяки цим сприятливим відносинам голландське міщанство могло без великих труднощів і досить рано перебрати адміністрацію країни, ніде не натрапивши на поважні перешкоди. Відтоді міщанству припало відіграти героїчну роллю як у власній країні, так і в міжнародних стосунках. Міщанство стало носієм і реалізатором державної незалежності всієї Голландії. Не обійшлося при цьому без довгої і тяжкої боротьби проти чужої (іспанської) окупації на переломі 16 і 17 віків. Серцем боротьби стала перед тим мало відома провінція Голландія з її столицею 's Gravenhage (den Haag).

СВОБОДОЛЮБНІ ТРАДИЦІЇ ГОЛЛАНДІЇ

Гага завдячує свою назву і свій початок мисливському замкові графа провінції Голландія Вільгельма. Стара її назва 's Gravenhage означає «графова загорода». Рештки лісу можна ще бачити між Гагою і берегом Північного моря в курорті Схевінінген. Весь цей простір був у середньовіччі мисливським районом графа Вільгельма, який

До статті В. Вовк
«Про творчість Зої Лісовської» (стор. 19-21).

Ліворуч згори вниз:
«Римський будинок»,
«Пісня», «Композиція»,
З. Лісовська на виставці в Мюнхені (1957).

Праворуч згори вниз:
«Італійське містечко»,
«Успіння», «Кипарис».

До статті І. Сенькова «Мандрівка в минувшину» (стор. 37-49)

Етнографічний музей на вільному повітрі в Арнгемі (Голляндія).

Фото вгорі: кімната голляндської рибальської родини.

Фото збоку (праворуч): голляндський оборіг.

Фото внизу: селянська садиба з провінції Гельдерланд.

збудував тут у 1250 році мисливський замок Бінненгоф. З часом поста-ли навколо цього центру великопанські будівлі, палати і «Ridderzaal» — сьогоднішня стара частина міста Гаги. В покоях замка приміщують-ся тепер деякі міністерства Нідерландського королівства.

В середньовіччі Гага не відіграла великої ролі. На першому місці стояв тоді Брюссель. Великі шляхетські роди переносилися на південь, до сьогоднішньої Бельгії, притягані сьєвами бургундського королів-ського двору. Доперва на переломі 16 і 17 віків Гага стає столицею не-залежної голляндської республіки і осягає значення та розквіту за князя Фрідеріка Оранського і його жінки Амалії. В той час постає в Газі більша кількість церков і палат у бароковім стилі (Mauritshuis, Huguetaan, Huis ten Bosch). Пізніше появилися тут палати голлянд-ської аристократії в різних стилях (новоготичнім і новоклясичнім). В порівнянні з іншими містами Голляндії Гага робить враження малого Парижу — завдяки своєму аристократичному виглядові і великопан-ським традиціям, які збереглися по нинішній день.

Значення Гаги піднеслося за пізніших часів у зв'язку з важливою ролею, яку почало відігравати це місто у міжнародних стосунках. В Газі знайшли собі осідок Міжнародній трибунал, Палата миру і Ака-демія міжнароднього права. Гага має 26 музеїв і славних історичних будівель, серед яких на спеціальну увагу заслуговує музей голлянд-ського мистецтва 15-19 віків, який міститься в палаті Mauritshuis. Оздобою міста є також міський музей, імпазантна будівля голлянд-ського архітекта Берляге, в яким переховуються утвори сучасного голляндського мистецтва і кераміки. Під час наших відвідин влітку минулого року тут відбулася виставка картин Гійома Беверльо, гол-ляндського представника абстрактного мистецтва.

Як відомо, Голляндія є країною малярства з надзвичайно багатою традицією. Замилування у мистецтві і артистичний смак є тут загаль-ні і глибокі. Спостерігається це відразу при огляданні гарно декоро-ваних мешкань, домів і вітрин. Думка, що Голляндія є однічною у своєму малярстві (жанрові картини, портрети і пейзажі), є помилко-вою. Голляндське малярство має великих представників монумента-лізму (Derkinderen, Thorn, Prikker і Тоорор, артистичні здібності яко-го особливо виявилися в декоруванні новочасних будівель), предст-авників реалізму (кольористи Jan Sluyters, van Dongen), експресіонізму, сюрреалізму і абстрактного мистецтва (Mondriaan, Van der Leek, Hus-sem). Новішою тенденцією є переборення реалізму і перехід до ідеаль-них форм клясцизму (Charley Тоорор, донька Яна Торопа, Pijke Koch, Willink і Hynckes). Спільною рисою цього малярства, як каже Мер-сен, є боротьба за дійсність і відкриття її таємниць, забарвлена філо-софією про суть простору і світла.

Побіч Гаги, осередку політичного життя Голляндії протягом остан-ніх чотирьох століть, Амстердам і Роттердам є серцем торгівлі і господ-ства. Голляндія — це країна оселедців. З винаходом (уже в серед-

ньовіччі) способу консервування оселедців, їх солення відразу ж на кораблях, голляндці стали головними доставцями найсмачніших оселедців на цілм світі («matjesharings»). Другим продуктом голляндського господарства віддавна стали добірні сукна (міста Лейден і Гарлем), а далі треба назвати славну голубу порцеляну з міста Дельфт, амстердамські діаманти і різні вироби з золота та срібла. А в пізніші століття розвинулася тут велика продукція сиру. В 18 стол. в Голляндії поширилося культивування туліпанів. Продукція цих квітів стала гігантською, а їх цибульки голляндці продають в усьому світі. Амстердам уже в 15 віці зайняв центральне місце в європейській торгівлі, головнo на Балтійському морі, конкуруючи тут з німецькою Ганзою. Збіжжя з Східньої Європи голляндські кораблі везли з Риги і Данцінгу до Амстердаму; тут воно маґазинувалося, вимінювалося на інші товари і розподілялося по всій Європі. Амстердам був і є до-сі центром транзитної торгівлі і банкових операцій.

Всі важливіші міста голляндського королівства лежать у провінції Голлянд, яка є найбагатшою і культурно найпродуктивнішою серед усіх голляндських земель. Назву цієї провінції перейняла вся країна (*pars pro toto*). Історія голляндської держави є фактично історією провінції Holland, якій заздять усі інші провінції, і це часом викликає незначні антагонізми.

Тут, у провінції Голляндія перший раз пролунало слово свобода і гасло до боротьби в обороні вікових прав голляндського народу проти еспанської окупації. Проголошена в 1579 р. в Утрехті унія сімох провінцій: Friesland, Groningen, Overijssel, Gelderland, Utrecht, Zeeland і Holland, під проводом останньої, була першим зав'язком незалежної голляндської держави, яка по 80-літній тяжкій боротьбі (з перервами) була прийнята до родини європейських держав Вестфальським миром (1648).

Вождями, які повели народ до перемоги, були Вільгельм Оранський, стратег Йоган Мавріц і політик Ольденбарневельт. Головним промотором цієї нової протестантської республіки був кальвінізм, який став відтоді панівною конфесією в Голляндії на 200 років, справивши на характер і культуру голляндців глибокий і своєрідний вплив. Наука Кальвіна (1500-1564) з'єднала на своїх початках усі верстви голляндського народу своїми демократичними гаслами (обіцяючи рівність усім своїм членам церкви), дисципліною, радикалізмом і простолінійним догматизмом. Не зважаючи на нетолерантність кальвінізму, яка на практиці не була така гостра, як у теорії, голляндська республіка вже в 17 віці стала оазою свободи, зокрема політичної. Втікачі з різних європейських країн (гугеноти з Франції, євреї з Німеччини та Португалії) знайшли в Голляндії приязнь і безпечний азиль. В Голляндії панувала свобода преси і слова, і завдяки цьому тут появилися вперше друком твори батька сучасної філософії, француза Декарта. В Голляндії працював свобідно чех-педагог Коменський; тут

розробив свою філософічну систему Спізона, прогнаний з Португалії своїми земляками. Добробут і свобода були фундаментом, на яким розвинулася голландська культура з її характеристичними рисами: реалізмом та індивідуалізмом.

Традиційні ідеали свободи, збагачені і поширені в період французької анексії (1795-1813), стали підставою голландської конституції, що її опрацював професор Торбеке в середині 19 століття. Голландська конституція гарантує своїм громадянам свободу релігії, преси, слова, виховання та зібрань і самоуправу провінцій та міст. Закони, що стосуються тих чи інших свобод, творять головні рами, в яких живе і розвивається теперішня голландська конституційна монархія.

Важливу ролю в боротьбі голландського народу за незалежність відіграли озброєні відділи голландських моряків («wassergeusen»), яких до певної міри можна порівняти з українськими козаками. В той самий час, коли голландські wassergeusen атакували еспанські залоги і кораблі, українські козаки розгорнули широкі операції на Чорному морі проти турецької фльоти і кримських татар. Паралельно до появи протестантської Голландії на Заході виникла одночасно козацька православна Україна на Сході Європи. На жаль, історичні джерела мовчать про залежність цих двох історичних явищ.

ЗАХОПЛЕННЯ ЧУЖОЮ КУЛЬТУРОЮ, ЕПІЗОД З РЕМБРАНДОМ

Церкви, палаци і доми, побудовані за закордонними зразками, не завсіди виявляють риси народного характеру або індивідуальність архітектів даного народу. Будівельне мистецтво стає народним dopiero тоді, коли імпортований стиль збагачується на нові мотиви, допасується до місцевих умов і властивостей матеріялу, що з нього будують. Сліпе наслідування в архітектурі закордонних зразків веде до втрати національних рис і оригінальності.

Уже в другій половині 17 віку народна голландська архітектура починає хворіти на сліпе наслідування романських зразків. Збагаченому міщанству Голландії перестає подобатися скромне мешкання їх батьків. Купецька аристократія здобуває (купує) титули, засвоює звичаї та манери великопанські, старанно зтирає сліди свого походження, стидається і зриває зв'язки з традицією та культурою власної країни. Вона кидається в обійми французької культури і моди, переходить на французьку мову. Процес винародовлення в Голландії не натрапив на жадні поважні перешкоди, бо ґрунт для цього був тут підготований уже в середньовіччі, за часів бургундських, а пізніше, в 1685 році прийшла хвиля французьких протестантських емігрантів (гугенотів). Голландія впала жертвою офранцуження подібно до Польщі та Швеції — з тією тільки різницею, що французькі впли-

ви сягнули в душу голландського народу глибше. Відповідно до цієї культурно-психологічної ситуації, голландські дома і палати будовано в стилі барокко і французького класицизму і декоровано на зразок французьких готелів та італійських будівель.

За приклад тогочасного занепаду зрозуміння для власного мистецтва серед вищих верств може послужити епізод з артистичної діяльності Рембрандта. Місто Амстердам осягнуло коло 1648 р., коли Голландія здобула повну незалежність, вершок своєї слави і сили. Для відзначення цієї події архітект ван Кампен збудував новий ратуш, вихвалюваний тодішніми бароковими голландськими поетами (Ванделем, Гуйгенсом) як восьме чудо світу. Для відповідного удекорування цієї барокової будівлі міська управа Амстердаму вирішила замовити картину великого розміру, змістом якої мала бути учта і присяга Клавдія Цівіліса, героя повстання батавів проти Риму.¹⁾ Ця картина мала підносити національну гордість і патріотизм голландців. Намальована Рембрандтом картина не сподобалася сенаторам і купецькій аристократії Амстердаму, бо вона не відповідала тодішній бароковій моді, яка кохалася в маєстатичності, монументальності і театральній позі. Рембрандт не йшов за голосом моди і не піддавався її впливам; він малював свої образи, живучи у світі власної витонченої фантазії і романтичної уяви. В результаті геніяльна картина Рембрандта з учтою і присягою Клавдія була потята. Середня її частина збереглася в далекім Стокгольмі; інші частини пропали.

Не зважаючи на захоплення впливових верств народу чужими стилями і культурою, стара голландська архітектура збереглася і живе сьогодні в давніх будинках і в загальному вигляді старих частин багатьох міст, а також по селах. Мандрування по старім місті в Газі, Амстердамі, Гарлемі дає велику естетичну насолоду і інтимне задоволення кожному, хто має заінтересування до традиції цієї країни.

КРАСА ГОЛЛАНДСЬКИХ МІСТ

Старі голландські дома вузькі і побудовані в суцільний ряд. Вони справляють враження одного довжезного будівельного комплексу, перериваного тільки поперечними вулицями. До мешкання треба входи-

¹⁾ Мало відома історія германського племені батавів ряд віків відгравала для голландців роллю національного міту. Голландці вважають себе за безпосередніх потомків батавів, яких римляни оселили в межиріччі Рейну і Маса для оборони своєї імперії. Першу згадку про батавів зустрічаємо в Цезаря, в «De bello gallico», IV, 10, 1; він говорить про «insula Batavorum». В 67 році по Христі батави під проводом Цівіліса повстали проти римлян. А за цесаря Пробуса батави знову воювали проти Риму по стороні франків, фрізів і бургундів. Протягом кількох віків голландці, замість назви «голландець», офіційно вживали назви «батавер». В 1619 р. голландець Кун здобув місто Джакарту на Яві і перехрестив її на Батавію. Від 1795 до 1806 р., під час французької анексії на місці протестантської республіки існувала «Bataafse Republik».

ти вузькими дверми просто з вулиці. Ви входите насамперед до вузького коридорчика, який веде вас до мешкання на партері. Вузькими крученими дерев'яними сходами ви дістаєтеся до мешкань на першому і другому поверсі. Світло до кожної кімнати падає через два простокутні вікна, які відчиняються вертикально, як вікна авта. Спальня дуже мала, її ледве вистачає на два ліжка; а в ще старших мешканнях спальня робить враження малої ніші, закритої фіранками. Голляндці, видно, не надавали спальням великої ваги, і їх ліжка не мають тих фантастичних форм і вигід, як в інших країнах Європи.

Через те що входові двері вузькі, меблі до мешкання треба вносити через вікна. Для цього в дах вбудовано сильний ступ, частина якого з гаком виходить за край даху. При допомозі мотузів меблі і всякі інші тяжкі речі підіймають на гаку на височину вікна і втягають до середини мешкання. Цього роду механізм можна бачити в усіх давніших містах Голляндії, а найліпше — в Амстердамі, пливучи в човні каналами по середині амстердамських вулиць. Тут можна бачити також старі магазини на товари, що їх кораблі підвозили каналами до місця їх переховування і які виладовувано з човнів при допомозі згаданого механізму. Дальше приковують вашу увагу вузькі і високі дома давніх амстердамських купців: ширина цих домів відповідає ширині однієї стіни кімнати.

Коло вікон домів можна побачити один практичний прилад, а саме — мале люстерко, в яким, сидячи при вікні в кімнаті, споглядають людей, що проходять вулицею попри дім. У ньому можна придивитися і до гостей, які стукають у входові двері, і при допомозі шнурка, який спускається вниз до клямки дверей, ви впускаєте тих, які вам бажані.

Голляндські дома належать до категорії середньовічних (готичних) фронтонних домів. Їх фронтони мають переважно форму східців, і вони прикрашені дрібною декорацією епохи Відродження. Багатство мотивів та деталей і гармонійна комбінація ліній та барв надають голляндським будинкам легкості. Надмірна декоративність є чужого походження (ренесансового); але її перероблено в голляндському дусі: міщансько-протестантському. Замилування голляндців у надмірній декоративності є немов реакцію голляндської душі на монотонність краєвиду і безкраю пустелю моря.

Національна голляндська архітектура не знає палат і монументальних катедр. Зацікавлення голляндського народу не йшли в цьому напрямку. Заможність і спокійний перебіг міщанського життя створили архітектуру міщанську, краса якої полягає не в чистоті архітектонічних форм, а в їх надмірі, великій кількості подробиць і різноманітності. «Краса голляндських міст, — пише Й. Гуїцінга, — є всюди і ніде. Інтимний чар канала або вулиці міста полягає не в артистичній викінченості відповідних форм будівельних, а в загальній гармонії деталей, яка породжує чуття глибокої і спокійної краси».

Т. Мерсен, описуючи характер голляндців, каже: «Голляндці віками живуть *sub specie individualitatis*, у надмірнім культі власної особи і в замилюванні до речей дрібних і малозначних, до демінутивів. Пристрастю голляндця є схильність до мікроскопічної обсервації світу; він уникає монументальности та універсальности, а на їх місце кладе голляндську інтимність». Типовим прикладом цього «здрібнілого» і візуального ставлення голляндців до істоти життя є їх жанрове малярство 17 віку (митці Тенірс, ван Остаде, Ян Стеен). Знижуючися до смаку та уподобань своїх замовців, ці мистці творили національне мистецтво, цілком відмінне від властивостей доміантного тоді барокового стилю з його монументальністю, поважністю і театральною позою.

З описаної вище причини (захоплення чужим) декоративний стиль голляндської архітектури не здобув дуже значного застосування у себе вдома, а поширився за кордоном, знайшовши свій вияв головню при спорудженні шляхетських замків у Данії і північній Німеччині аж до Данцігу. Досить рано занесли цей стиль голляндські колоністи до Північної Америки, а саме — до Нового Амстердаму (сьогодні Нью-Йорк) і Пенсільванії, які короткий час належали до Голляндії. Старі частини Нью-Йорку і Філядельфії роблять враження копії старої Гаги та Амстердаму. Головно середина міста Філядельфії (вул. Франкліна, Колумбійське авеню і багато інших вулиць з їх пронумерованими назвами) є документом чисто голляндської архітектури старого типу. Мешкання в цих домах не відповідають вимогам модерного життя, і міська управа Філядельфії плянує цілковито збудити частину старого міста і збудувати нові дома. Заки до цього дійде, там мешкають кольорові американці та східноєвропейські емігранти, бо там багато дешевих і вільних мешкань.

ЕТНОГРАФІЧНИЙ МУЗЕЙ В АРНГЕМІ

Минаємо серце Голляндії з містами Гагою, Амстердамом, Роттердамом і Дельфтом, сповнених запаху моря і... оселедців. Їдемо назад через Утрехт, бо маємо намір закінчити нашу подорож відвідинами Арнгеу.

Недалеко від цього міста примістився в ліску, на площі в 33 гектари Етнографічний музей голляндської народньої культури на вільнім повітрі — по-голляндськи *Openluchtmuseum*. Тут зібрано з різних околиць Голляндії старі хати і господарські будівлі селян, міщан, ремісників і рибалок. Все це стоїть у музеї під голим небом, у своїм натуральнім вигляді; кімнати умебльовано, а господарські будівлі і майстерні заповнено оригінальним технічним знаряддям.

Першими впали на думку створити «музей на вільнім повітрі» шведи. В 1891 році постав такий музей у Скансені, недалеко Сток-

гольму. В 1901 році створили такого роду музей недалеко Копенгагену данці, а в 1912 році, за ініціативою Ф. А. Гофера, закладено і голландський музей на вільнім повітрі в Арнгамі. З бігом часу музей зростає, особливо після того, як він перейшов у власність держави. В Німеччині музей цього роду з'явився доперва в 1936 р. в Кльоппенбурзі (нижня Саксонія), а другий музей на вільнім повітрі створюється тепер в Ойскірхені (Райнщина). В Польщі займалися проектом закладення музею на вільнім повітрі проф. Цезарія Бодуен де Куртене-Єнджесвічова, донька відомого славіста Яна Бодуена де Куртене. Вже під час своєї професури у Віленському університеті вона уклала неоціненну збірку етнографічних матеріалів з литовських і білоруських земель. По переході до Варшави вона обняла катедру етнографії Варшавського університету і енергійно приступила до реалізації своїх наукових плянів. Першим її кроком було створення кола студентів-етнографів різних національностей, яких вона постійно висилала в рідні сторони для збирання експонатів і вивчення культури власного народу. Музей на вільнім повітрі мав бути за її думкою музеєм національностей.

Характеристичною рисою старих голландських господарств (рільничо-пастуших) було співжиття людей з худобою під одним дахом, покритим соломю. З бігом часу відчужо потребу стін, якими відділено мешкання від стайні і стайню від стодоли. Але навіть тоді перегороди були розміщені так, що господиня могла з своєї кухні бистрим оком побачити, що діється в стайні, хлівах, стодолі і на току.

Перебіг життя і характер праці натурального господарства, зданого на самовистачальність, були ті самі в усіх народів Європи. Найбільше уваги, часу і праці присвячувано вирощуванню льону та конопель і годівлі овець з огляду на конечність таких продуктів: олія, молоко, м'ясо, прядиво, полотно, вовна і сукно. Оглядаючи старі голландські господарства, ви любуетесь знайомими будівлями і знаряддям праці. Курна хата, оборogi з рухомими солом'яними дашками, дерев'яні плуги з колішною, терлиці, залізні щітки до чесання вовни, куделі з веретенами, олійня, кузня, стельмашня і чисто український колодязь з журавлем перед хатою — все це викликає у вас враження, що ви ходите по українському музею. Але є також великі різниці. Господарства давніх голландців не мали подвіря; його заступав тік межі стайнею і стодолю, під власним дахом. Гній не викидали з стайні на двір, а залишали під ногами худоби всю зиму, раз-у-раз підкидаючи свіжої соломи. Місце, де відбувалася вся продукція гною, являло собою викопану в землі яму. Вогонь розпалювано по середині хати, як у гуцульській колибі на полонинах. В куті хати ви зауважуєте малий креденс; ви відчиняєте його подвійні дерев'яні дверці і з дива не можете вийти, бо це не креденс, а ніша-спальня, без вікон і меблів.

Тісно з старим голландським господарством зв'язані млини-віт-

ряки, рухані силою вітру, якого в Голляндії не бракує. Вітряки поширилися в Голляндії доперва по винаході рухомої голови вітряка (1573), бо це дало змогу наставляти крила відповідно до напрямку вітру. Дещо пізніше (1592) появився перший вітряк-тартак. Вітряки відогравали в Голляндії дуже важливу господарську роллю: ними мелено збіжжя, різано дошки, шліфовано каміння, помповано воду для худоби на пасовиськах, осушувано багна і затоки. Відколи появилися парові та електричні машини, вітряки втратили своє першорядне господарське значення. Сьогодні багато вітряків стоїть без роботи. Один вітряк поблизу Гаґи перебудовано всередині на атрактивну каварню.

Дуже цінною і, може, найбагатшою збіркою музею в Арнґемі є колекція голляндських возів, точніше, повозів усякого роду. У великій шопі стоять експонати з різних віків: вози з двома, трьома і чотирьома колесами, вози тяжкі і легкі, повози мальовані і різьблені, призначені для святкових виїздів. Стоїть тут і карета з околиць Утрехту, яка має дверці до всідання ззаду. Зимом їжджено на прогулянки саньми, прикрашеними багатою різьбою та окуттям.

Голляндська народня ноша знайшла собі місце в окремім будинку. Виставка строїв змінється тут що два роки; на ній показується убрання всіх верств народу (селян, міщан, рибалок і моряків) з минулих віків, а також убрання, яке ще є в моді. Голляндська народня одежа не виглядає багатою на барви та узорі для ока, яке звикло до різнокольорових строїв українських земель, де споконвіку була знана і практикована власна продукція фарб з рослин, каміння і глини. Фарбування сукна власними фарбами було доведене на Покутті, головно на Гуцульщині до такої досконалости, яка перевищувала витривалість фабричних фарб і їх артистичну комбінацію. Майже кожне село мало власні мотиви та узорі, а фантазія люду втілювалась у щораз нових вишивках і формах одежі. Можливо, що і в Голляндії розвиток строїв був би пішов також по цій лінії. На картинах голляндських мистців з 16-17 століть можна і нині бачити людей у барвистій одежі. На жаль, цей розвиток урвався; видно, переможна кальвіністська церква придушила всяку різнокольоровість, як вияв радости життя, допустивши в одежі тільки чорну фарбу.

Багаті збірки матеріяльної культури голляндців у музеї в Арнґемі дають гарний образ їх життя на протязі віків. Одночасно ці колекції є незаперечним свідоцтвом того, що голляндський народ жив від непам'ятних часів у добробуті і свободі, не знаючи соціальної та політичної неволі, всякого роду панщини, примусової праці і позбавлення приватної власности. Через таке лихоліття перейшли майже всі народи європейського континенту, а народи у Східній Європі переживають його і нині.

Натомість духова культура голляндського люду не дорівнює матеріяльній. У великім магазині платівок у Газі на Molenstraat мо-

жна купити платівки з фолкльорним репертуаром з різних частин світу, тільки не з Голляндії. Кілька платівок з голляндськими народними піснями та танцями погоди, звичайно, не роблять.

Пояснення стосовно цієї прогалини в голляндській культурі старається дати проф. Й. Гуїцінга («Holländische Kultur», Jena, 1937). Він каже так: «Народня культура в Голляндії зазнала великих утрат, заподіяних пуританською акцією церкви (кальвіністської). Співи, танці, забави, звичаї і словесна творчість народу були нищені всіма силами. Навіть голоси дзвонів примушено мовчати; виняток роблено тільки для похоронів. Завзяті фанатики радо усунули б і органи. Над цим докладним знебарвлюванням життя народу працювали, здається, з такою самою енергією і меноніти, і кальвіністи». Й. Гуїцінга іде навіть так далеко, що початковий період панування кальвінізму в Голляндії (1567-1600) він називає диктатурою.

Приписувати занепад фолкльорної творчости виключно нетолерантності кальвінізму значить перебільшувати його роль. Нетерпимість кальвіністів супроти католиків і дисидентських груп (баптистів, реформантів та лютеран), тобто тієї частини народу, яка була прихильна до танців та пісень і любила різноманітність життя, фактично не була грізною. В душі кожного народу постійно горить туга за щастям і кращим життям. Чим тяжчі неволя, нужда та визиск, тим більшою стає ця туга, яка об'являється головно в пісні і музиці. Отже релігійна нетолерантність у Голляндії повинна була б викликати спонтанну реакцію у формі фолкльорної творчости. Але добробут, свобода і повне задоволення життям у Голляндії не давали, здається, підстави для буяння фолкльорної творчости; фантазія та здібності народу знаходили інші об'єкти.

Промандрувавши від ранку до вечора по арнхемському музею з його численними будівлями, загородами, горбами та долинами, покритими старим лісом, ми нарешті наблизилися до вихідної брами. Тут ми ще перейшли через залю спеціального будинку, призначеного для гастрольних виставок етнографічних матеріалів інших народів. Цей гарний звичай дав нам змогу порівняти дві народні культури, голляндську та угорську: ціле літо гостювала тут угорська етнографічна виставка з Будапешту. Нам стало сумно. Крім голляндського сторожа, при цій виставці не було жадного провідника, жадного асистента-науковця. Гробова тиша огортала відвідувачів. Угорські експонати ніби шептали вам: «Morituri te salutant!»

ІСТОРІЯ І ПОЛІТИКА

ІВАН ЛИСЯК—РУДНИЦЬКИЙ: **УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Хоча від появи книги Джона А. Армстронга «Український націоналізм, 1939-1945» проминуло вже кілька років, проте ця праця нічого не втратила на своєму значенні та актуальності. Довідуємося, що Д. Армстронг підготовляє тепер нове, змінене й доповнене видання цієї книги, яке має вийти в першій половині цього року.¹⁾

Праця Армстронга, що постала як докторська дисертація в Колумбійському університеті і була видана в серії публікацій Російського інституту цього ж університету, написана у двох різних перспективах, а саме — з точки погляду історика і дослідника політичних наук. Таким чином дослід ділиться на дві виразні частини нерівної довжини. Перші сім розділів дають картину розвитку українського самостійницького руху під час другої світової війни. А кінцеві розділи, від 8-го до 11-го, що творять приблизно третину тексту, аналізують ставлення різних груп і прошарків населення України до проблеми «націоналізму» і витягають з цього деякі загальні висновки.

Перше питання, що виринає, термінологічного порядку. Як треба розуміти слово «націоналізм»? Автор визначає націоналізм, як «рух, що змагає до створення незалежної держави» (стор. 4). Це згідне з тим, як цього поняття звичайно вживають в англломовних країнах. Але певне ускладнення виникає тут через те, що авторові доводиться

¹⁾ John A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism, 1939-1945*. New York: Columbia University Press, 1955. Pp. XI + 322.

Ця рецензія появилася спершу в «Анналах» Української вільної академії наук у США («The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States»), т. IX, 1961, ч. 1-2 (27-28). Українська версія друкується за згодою управи УВАН.

Між давнішими рецензіями на «Український націоналізм, 1939-1945» можна згадати про наступні: Herbert S. Dinerstein, *American Historical Review*, vol. LXVI, No. 1 (October 1955); George Barr Carson Jr., *The American Slavic and East European Review*, vol. XV, No. 3 (October 1956); A. O. Sarkissian, *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, vol. CCCI (September 1955); Hugh Seton-Watson, *The Slavonic and East European Review*, vol. XXXV, No. 84 (December 1956); George W. Simpson, *Journal of Central European Affairs*, vol. XVI, No. 3 (October 1956); Lew Shankowsky, *Ukrainian Quarterly*, vol. XI, No. 2 (Spring 1955); останній автор дав докладне обговорення в українському щоденнику «Америка» (Філядельфія), т. XLIV, 1955, чч. 76-87.

говорити про «націоналізм» теж в іншому, вужчому, партійному значенні, а саме — коли мова йде про Організацію українських націоналістів (ОУН). Автор зацікавлений в націоналізмі передусім у широкому його розумінні. Але йому доводиться присвячувати чимало уваги теж оунівській породі націоналізму, оскільки ця партія відіграла провідну роль в описуваних подіях. Щоб відрізнити ці два значення одного слова, Армстронг пише «націоналізм», «націоналісти» з великої літери, коли виклад стосується ОУН; тут же він вводить термін «інтегральний націоналізм».²⁾

В історичній частині твору автор показує себе з найкращого боку, коли він описує такі події і процеси суто політичного характеру, як, напр., німецька окупаційна система на Україні, українські реакції на «власовщину», розлам в ОУН у 1940 р. і викликане ним суперництво між фракціями Мельника й Бандери. Як особливо вдалий розділ треба назвати той, де автор обговорює внутрішні зміни, що їх зазнали «інтегральні націоналісти» з Західної України під впливом зустрічі з підрадянською дійсністю.

Інтелектуальна сумлінність і чесність Армстронга найкраще показуються в його підході до українського «інтегрального націоналізму». Авторіві, вихованому в американській політичній традиції, було б дуже легко сумарно засудити рух, що виявляв деякі тоталістські риси. Армстронг нічого не вибілює, а намагається віддати справедливість суспільному явищу, що було витвором світу, дуже відмінного від того, що до нього належить він сам. Він підкреслює факт, що «у Східній Європі міжвоєнного періоду помітне загальне погіршення якості політичних груп» і що «ультра-націоналістичні уряди Польщі й Румунії, а згодом теж Угорщини, що відмовляли заспокоєння навіть скромних українських національних домагань, викликали цим екстремістську реакцію» (стор. 279). Автор вказує на романтичний та «волонтаристичний» характер оунівської ідеології, на «безоглядність» руху і на притаманне для нього «притуплення морального почуття»; це останнє особливо яскраво виявлялось у ганебних фракційних усобицях. «Проте ще все збереглися (в ОУН) сильні рештки ліберальних і демократичних, а також християнських принципів... У практичній діяльності навіть найбільш радикальних груп ніколи не бракувало пошани для освіти та устанавлених громадських авторитетів і не були відсутні елементи вільного індивідуального рішення та народного вибору» (стор. 23). Незаперечною позитивною прикметою великої частини українських «інтегральних на-

²⁾ Щоб уникнути цієї плутанини, а також додержуючись української політичної термінології, в цій українській версії моєї рецензії я обмежуватиму поняття націоналізму його партійним, оунівським значенням. Там, де в англійському оригінальному тексті мовилося про націоналізм у широкому розумінні, я вживатиму слів «самостійництво», «визвольний рух», «змагання до незалежності» тощо. Первісна термінологія збережена тільки в цитатах з книги Армстронга.

ціоналістів» була їхня «гнучкість», завдяки якій вони зуміли пристосуватися до нових вимог, що виринули в наслідок відкриття доступу до осередніх та східніх українських земель, себто Радянської України в її кордонах з-перед 1939 р. Найбільшою, відкупною чеснотою націоналістів була їхня «енергія й хоробрість». «Якщо коли-небудь існувала група, готова боротися проти непереможних, здавалось би, труднощів, то це була ОУН. Кілька тисяч недосвідчених і недостатньо виряджених молодих людей не тільки вирушили на схід, щоб замінити гігантський радянський апарат, але й наважилися кинути одночасно виклик сповидно непереможній німецькій военній машині. У світі, де боязкість в обличчі наступу тиранії стала майже правилом, така хоробрість вирівнює багато недочет» (стор. 283).

Іншим прикладом браку упередження з боку автора є його підхід до питання про «коляборацію» з німецьким окупантом. Був час, коли західні обсерватори були схильні засуджувати всіх «коляборантів», як зрадників-«квіслінгів». Безсумнівна заслуга книги Армстронга в тому, що вона переконливо доводить, що багато з тих, які ангажувалися в легальній громадській та культурній праці і займали адміністративні посади під час німецької окупації, — отже люди, що їх формально можна б визначити як «квіслінгів», — насправді намагалися служити своєму народові та захищати його інтереси, наскільки на це дозволяли обставини.

Говорячи загально, українські національні сили діяли за часів німецької окупації у двох різних площинах. Однією з них була підпільна організаційна сітка і рух збройного спротиву, що його носієм була Українська повстанська армія (УПА). Другою була легальна громадська праця, що її допускала німецька влада. Нацистська окупаційна система ставила таку діяльність у надзвичайно хитку ситуацію. Для неї існували сякі-такі можливості тільки на тих землях, що не підлягали юрисдикції «Райхскомісаріату України». Але навіть там назверхній характер цієї роботи мусів бути неполітичний, — хоч у дійсності за нею завжди скривалися політичні мотиви. Гідні пошани досягнення, що ними могли висвідчитися такі установи, як Український центральний комітет (УЦК) в Галичині, а на протилежному кінці української національної території Харківське міське управління, служать доказом того, що український національний рух, коли б тільки йому були дані мінімальні можливості росту, був спроможний стати будівною і порядкуючою силою.

Картина, що її дає Армстронг, неповна, бо вона не бере під увагу третьої площини, що в ній були чинні українські сили; маємо на увазі український елемент у радянському таборі. Спочатку тільки випадок або збіг обставин вирішував, чи когось погнали на схід або чи пощастило якійсь людині вихопитися з-під евакуації, яка, згідно з пляном советської влади, повинна була охопити всіх, що займали видатні позиції в адміністративному, господарському та куль-

турному житті країни. Але вже після кількох місяців, коли виявилося справжнє обличчя німецької політики, зникли всякі мотиви для свідомого перебіжництва. Людина не мусіла бути комуністом, щоб прийти до переконання, що за даних обставин перемога комуністичної Росії менше зло для України, ніж перемога гітлерівської Німеччини. Серйозної української культурної праці, яка провадилась у Москві та в Уфі, де знайшли тимчасове пристановище уряд, академія наук та інші установи Української РСР, не можемо апріорно відкидати як комуністичне замилування очей. З цього випливає, що об'єм цілої української проблеми і сукупність потенціальної сил українського національного руху ширші, ніж це видно в обговорюваній книзі. Досліджуючи соціальну приналежність носіїв самостійницької ідеї на центральних і східних землях України, Армстронг знаходить між ними головно інтелектуалістів (науковців, письменників, учителів, журналістів), а також представників т. зв. «технічної інтелігенції»; але він стверджує виразний брак людей з адміністративним досвідом. Адміністратори української національності були включені у велику евакуацію на схід. А в німецькій настанові не було нічого, що могло б заспокоїти побоювання цих людей за їхню особисту безпеку або промовляти до їхніх українських патріотичних почувань, якщо прийняти, — як це ми ладні робити, — що такі почування існували серед частини української радянської бюрократії. Гітлер, ніде правди діти, добре подбав про те, щоб максимально полегшити Сталінові його завдання.

В розділі про підпілля та УПА помічаємо велику прогалину у використаних автором джерельних матеріалах. Він мав доступ до деяких українських пресових органів, що виходили за німецької окупації. Це була для нього ціла копальня інформацій про німецький режим і про різні громадські та культурні явища того часу. Але цілком природно, що ті часописи, які появлялися в умовах суворої цензури, ніяк не відзеркалювали діяльності підпілля. Проте існувала одночасно і досить добре розбудована підпільна преса. Сьогодні комплекти цих публікацій зберігаються на Заході в деяких приватних збірках. Армстронг використав лише кілька порізаних примірників підпільних видань, що, мабуть, випадково заблукали до його рук. Повніше притягнення цих матеріалів напевно зробило б розділ про підпілля та український «ліс» змістовнішим. Наприклад, автор не надає належного значення дуже помітним успіхам, що їх оунівські організатори досягли в Донбасі та в південних приморських містах, себто в найбільш індустріальній та «космополітичній» частині України, що давніше відогравала в національному русі тільки побічну роль.

Крім цього, праця Армстронга не зовсім виконує те, що, здавалось би, пообіцяв її заголовок. Оскільки йдеться про події на території самої України, оповідь уривається вже 1944 роком, себто моментом повороту радянських військ, що сталося приблизно за рік до кінця війни. Останній розділ історичної частини має за свою тему розви-

ток відносин серед української громадськості в Німеччині, а не на самій Україні. Очевидно, ніхто не має права накидати авторові хронологічних меж його дослід. Але Армстронгова настанова може викликати в читача враження, буцім то український рух спротиву негайно заламався з моментом закінчення німецької окупації. В дійсності було зовсім інакше. Вірулентність українського «лісу», що вістря його боротьби відтоді звернулося виключно проти радянської влади, ще збільшилося в останній фазі війни, і бойові дії продовжувалися приблизно до 1950 року.

Наскільки рецензент може судити, в праці Армстронга зустрічаються тільки дрібні фактичні помилки (неправильна передача деяких прізвищ, помилки у перекладі певних українських фраз тощо). Зате трапляються де-не-де неправильні історичні інтерпретації, головню у вступному розділі («Виникнення націоналізму»). З цього годі дивуватися, бо модерна українська історія ще в великій мірі нерозоране поле, і автор позбавлений тут надійних дороговказів, якщо йдеться про трактування загального тла подій. Напр., обговорюючи польсько-українські відносини і польську меншинну політику з-перед 1939 р., Армстронг переважно спирається на працю Реймонда Л. Бюелла «Польща — ключ Європи» (Raymond L. Buell, «Key to Europe», 3d ed., New York, 1939). Але це тільки журналістичний звіт, і хоч він написаний талановито та об'єктивно, проте годі вважати його за вичерпний і задовільний з наукового погляду дослід.

Описуючи початки ОУН, Армстронг каже, м. ін., наступне: «Українські терористичні підпільні групи, що їх чинність розгорнулася наприкінці двадцятих та на початку тридцятих років і які вправлялися в атентатах на польських державних достойників та радянських дипломатів, взорувалися на таких рухах, як російська „Народная воля”» (стор. 22). На це можна зауважити, що хоч між старим російським революційним народництвом і недавнім українським революційним націоналізмом існують деякі незаперечні структурні і психологічні паралелі, проте наявність цих паралель пояснюється внутрішніми закономірностями, притаманними для всякого підпільного змовницького руху. Соціолог міг би тут, мабуть, легко назвати багато подібних явищ також з інших теренів (Італія, Ірландія, Балканські країни). Але не відповідає правді, що «інтегральний націоналізм», який був активним у Західній Україні за міжвоєнної доби, свідомо наслідував [приклад російських революційних організацій] 1870-их рр. Не зважаючи на те, що російське народництво черпало свої соки теж з українських провінцій імперії, воно не мало в тогочасній Галичині ніякого прямого відгуку. Український рух у Галичині діяв аж до 1914 р. в рамках австрійської конституції. Він був наскрізь, аж до бязливости, легалістичний, і очолювали його люди поміркованих поглядів, що відчували огиду до революційного насильства. «Інтегральний націоналізм», що виник у 20-их рр., був зовсім новим явищем в українському житті, народженим з великих потрясень пер-

шої світової війни і програних визвольних змагань. Це був наслідок великих нездійснених надій і поразки, що з нею нація не хотіла погодитися. Врешті (це підкреслює теж Армстронг) це була реакція на принизливий і гнобительський польський режим, що ставився до українців на їхній рідній землі як до громадян другої категорії. Зразки, що на них орієнтувалася ОУН, були насправді не російські, а польські. Бажання вчитися з прикладу успішного суперника — природна річ. Йосиф Пілсудський, головний будівничий польської самостійности, почав свою політичну кар'єру як терорист. В середині Польської соціалістичної партії (ППС) він очолював окрему групу з терористичним завданням, т. зв. «Бойову організацію». Після того, як він у 1926 р. став квазідиктатором Польщі, країна була залита літературою, що прославляла його ранні подвиги. Ці писання жадібно читали в середовищі українських націоналістів. Це напевно залишило свою печать на обличчі українського націоналістичного руху, що саме тоді формувався. Рецензент знає з вірогідного джерела, що спогади Пілсудського про «експропріацію» під Безданами в 1908 р. (блискуче переведений напад на поїзд, що перевозив гроші російського державного скарбу) належали до обов'язкової вишкільної лектури оунівського молодняка.

В останній частині своєї праці, де автор виступає радше як «дослідник політичних наук» (political scientist), ніж історик, заголовки розділів («Націоналізм і церква», «Канали націоналістичної діяльності», «Націоналізм і східноукраїнська суспільна структура», «Соціальні різновиди націоналізму») вказують на напрям проробленої дослідної праці. Ці сторінки обіймають силу цінних інформацій і містять багато блискучих спостережень.

Згідно з авторовою дефініцією, «західні українці» — це ті, що перед 1939 р. жили поза Радянським Союзом, а «східні» — це ті, що жили в його кордонах. Армстронг приймає як доведену річ, що, оскільки йдеться про першу категорію українців, їхній світогляд був засадниче «націоналістичний» в тому значенні, що на Західній Україні народ рішуче волів самостійну національну державу над усяку іншу альтернативну політичну розв'язку. Але, на думку автора, центральні і східні українські землі показують щодо цього зовсім інакшу картину.

Щоправда, Армстронг визнає існування автентичного національно-визвольного руху також на давніх підрадянських теренах України. Цей рух проявлявся переважно у двох формах, що з них одна завдячувала своє постання ініціативі з Західньої України, тоді як друга виростала безпосередньо з місцевого, східноукраїнського ґрунту. Не можна заперечити, що «похідні групи» ОУН, що прибули з Заходу, спочатку допустилися цілого ряду серйозних промахів, які були наслідком недостатнього ознайомлення з радянською дійсністю. Але незабаром вони зуміли здобути на місцях чималу підтримку. Ця

підтримка постійно зростала в міру того, як оунівські організатори навчилися пристосовувати свою програму й тактику до вимог нового оточення. В клітини ОУН влилося багато молодих людей з центральних і східних земель. Але національно-визвольні сили підіймали голову скрізь на центральних і східних землях України, незалежно від спонук з заходу. Ці патріотичні середовища не були так цупко зорганізовані, як оунівська підпільна сітка. Керівництво руху спочивало в кожному місті та області в руках малих, організаційно неоформлених гуртків, що складалися з людей, які в роки радянського панування зберегли між собою особисті контакти і навчилися один одному довіряти. Від них годі було сподіватися чіткого партійно-політичного профіля; але назагал вони проголошували свою відданість традиціям демократичної Української Народньої Республіки 1917-1920 рр. Ті елементи, які включилися до ОУН, здебільша воліли працювати легально в рамках тих установ, що їх толерували німці: автокефальна православна церква, місцева преса, допомогові комітети тощо. «Український націоналізм був єдиним динамічним антикомуністичним рухом, що спромігся розгорнути широку пропаганду на Східній Україні під німецькою окупацією. Він мав когорту відданих послідовників, які виступали як його організатори; він умів пробуджувати ентузіазм і дух жертвенности». Однак, — продовжує автор, — національно-визвольний рух не сягав глибоко в маси, він не репрезентував усього народу. «Основні маси залишилися незаангажовані» (стор. 287-288).

Армстронг пробує накреслити своєрідну «ієрархію вартостей», яка виражала б черговість, що її дотримувалося населення центральних і східних земель України у своїх політичних рішеннях. Він приходить до наступних вислідів: (1) «збереження фізичного існування»; (2) «господарський добробут»; (3) «стабільна та упорядкована влада, що в якійсь мірі забезпечувала б теж індивідуальну свободу»; (4) «громадянська рівноправність і якась форма народньої співучасті в управлінні»; (5) «національне самоздійснення в ділянках культури і, може, теж політичної влади» (стор. 282). Автор не заперече наявности прагнень до «національного самоздійснення», але він переконаний у тому, що, якщо йдеться про маси, ці прагнення мали тільки низький пріоритет.

Коментуючи ствердження Армстронга, ми мусимо відрізнити в них фактичну основу від надбудови інтерпретації. Автор назагал об'єктивно схоплює факти, як такі. В деяких місцях знаходимо кілька прикрих промахів; але це, мабуть, не має рішального значення для формуляції його загальних висновків. Зате логіка розумування, що веде автора від фактів до висновків, не завжди беззакидна. Методологічні принципи, скриті в Армстронговій аргументації, можна атакувати у двох точках: вони не застосовують порівняльних мірил і не звертають належної уваги на динамічний аспект явищ.

Відповідає правді, що в 1941-му і кількох наступних роках, що творять предмет дослідів Армстронга, народні маси колишньої підрадянської України були політично в аморфному стані. Але, коли автор говорить про «незаангажовану поставу» населення, цей вираз може вводити читачів у заблуд. Бо це сугерує уяві читача таку ситуацію, коли громадянин користується відносною свободою рішення, але продовжує вагатися, бо ще не встиг виробити собі своєї думки, — напр., як «незаангажований» виборець у демократичній країні. Ледве чи треба довго доводити, що така ситуація аж ніяк не відповідала реальному станові речей на Україні. Після років страждань серед жахливих умов народ був немов приголомшений. Україна передусім потребувала бодай короткої передишки, щоб зібрати свої сили. Замість цього, по теплих слідах російського комуністичного терору прийшов німецький нацистський терор.

Автор мовчки приймає, що черговість пріоритетів, що відзеркалює стан крайнього напруження, залишилась би дійсною і в нормальніших умовах. Але це заложення цілком необґрунтоване. Ми маємо право запитатися: якщо в інших країнах громадськість не вважає «збереження фізичного існування» за найвищу політичну цінність, то чи не є це просто вислід тієї щасливої обставини, що в цих країнах мінімум особистої безпеки приймають як самозрозумілу річ? У системі, що в ній кожен вияв громадської ініціативи дослівно несе з собою смертельну загрозу, маса часто залишається політично «незаангажованою». Але тіло, що виглядає заляканим у замороженому стані, при тепліні може прийняти зовсім інакшу подобу. Питання, що його «дослідники політичних наук» повинні поставити собі у зв'язку з українським національним рухом, звучить так: приймаючи, що українському народові була б дана мінімальна свобода для вияву його політичних хотінь, котру альтернативу він вибрав би: самостійну національну державу чи якусь форму «всеросійської» політичної будівлі?

Роки другої світової війни дали тут добру показову лекцію. З погляду українських національних аспірацій тодішні обставини були максимально тяжкі й несприятливі. Вистачає подумати про радянський і нацистський терор, про страшні матеріальні злидні (міста України дослівно вигибали від голоду та холоду), а також про міжнародно обстанову. Щоправда, іншим народам теж довелося випити гірку під німецькою окупацією. Але моральне самопочуття поляків, сербів, греків, норвежців знаходило, навіть у найчорніші години, підтримку в їхній упевненості, що вони чей же члени великої коаліції, об'єднаної в боротьбі проти спільного ворога, і що тимчасові невдачі не змінять кінцевого результату. Рухи спротиву в усіх окупованих країнах користувалися, очевидно, щедрою допомогою альянтів. Становище українців було виїняткове, бо вони не мали абсолютно ніякої зовнішньої підтримки, перебували в політичній ізоляції і були примушені провадити від 1941 р. боротьбу одночасно на два фронти, про-

ти двох найбільших потуг Європи і двох найбільш безоглядних і найжорстокіших систем, що їх колинебудь знав світ. Не зважаючи на ці труднощі, українська воля до національної незалежності проявилася з силою, що витримує порівняння з визвольною боротьбою інших поневолених народів. Щоправда, можна б аргументувати, як це робить Армстронг, що тільки меншість населення була активно zaangażована в національно-визвольних змаганнях. Алеж усі політичні рухи, не виключаючи національно-визвольних, завжди очолюються авангардом активних меншостей. Стосовно України можна ствердити наявність, з одного боку, активної та жертвенної меншости, якій, з другого боку, протистояла маса, яка хоч і залишалася незаангажованою, проте була сприйнятливою на ініціативу меншости. Це ясно свідчить про загальний напрям розвитку. Крім цього, треба тут враховувати ще два інші фактори. Поперше, навіть комуністичний режим був примушений робити серйозні концесії українським національним прагненням, напр., говорити про Радянську Україну, як про незалежну державу, що буцім то тільки зфедерована з Росією, і відкликатися до українських патріотичних символів. По-друге, в Україні не існувало ніякого політичного руху, що був би одночасно протикомуністичним і протиросійським. Все це неухильно приводить нас до висновку, що єдиною реальною альтернативою до наявної радянської системи була на Україні самостійна національна держава. Цей висновок збігається з загальною історичною тенденцією нашої доби до емансипації поневолених і колоніальних народів.

Зупинімся ще на проблемі взаємин між центрально-східною і західною частинами України. Відповідає правді, що національно-визвольний рух робив в останній, у порівняно з першою, враження більшої політичної скристалізованості. Але пам'ятаймо про причини. Протягом десятиліть національна свідомість росла з стихійною силою і на центральних та східних землях, але обставини не давали їй там змоги як слід себе оформити організаційно. Чей же українці в Австрії і навіть пізніше під Польщею користувалися свободою слова, друку та об'єднань, яка ніколи не існувала на тих теренах, що перебували під царським, а згодом під комуністичним пануванням. Проте репрезентативні особистості та провідні ідеї новітньої України переважно походили власне з осередньо-східних земель. Навіть «інтегральний націоналізм», що його багато дослідників схильні розглядати як суто західноукраїнську течію, мав за свого духового ментора та головного ідеолога одного східноукраїнського публіциста. Одним з лаятмотивів новітньої української історії є постійна взаємодія по східно-західній осі. Всяка оцінка потенціалних можливостей української справи, що не враховує цієї закономірності, зраджує цим свою неознайомленість з внутрішньою динамікою українського історичного процесу.

Гідне уваги, що Армстронг, говорячи про окремі західноукраїнські території, ставить національну свідомість Волині та Закарпаття

на приблизно одному щаблі з Галичиною. Не можна відмовити йому рації. Чей же, напр., Волинь служила як оперативна база для партизанських дій Української повстанської армії. Але цей порівняно високий рівень національної свідомости у згаданих двох областях був наслідком зовсім недавньої еволюції. Перед 1914 р. Волинь (тоді в Російській імперії) і Закарпаття (тоді у складі Угорщини) належали до найбільше відсталих у своєму національному розвитку частин України. Факт, що ці дві території могли пережити таке глибоке національно-політичне відродження протягом лише одного покоління, повинен спонукати до задуми тих обсерваторів, що схильні недоцінювати динамічний аспект української справи.

Армстронг устиг зібрати в ході свого дослідження багато оригінальних матеріалів: видані й невидані документи, річники тогочасної преси, тяжко доступні емігрантські брошури; крім цього, шляхом інтерв'ю, переведених в Європі і Сполучених Штатах, він зібрав свідчення багатьох учасників і самовидців подій. Автор пересіяв цей різноманітний матеріал з критичною проникливістю і упорядкував його згідно з одним послідовним пляном. Оскільки ця студія являє собою піонерську експедицію в науково ще недосліджений терен, нічого дивного, що знаходимо в ній деякі хиби, які проте не позбавляють книгу її загальної вартости. Належить особливо відзначити прикмети інтелектуальної чесности та об'єктивности, що з ними автор підійшов до своєї теми. Армстронг уміє поєднати критичну здистансованість з людською теплотою. Його опінії звичайно зрівноважені; якщо він інколи робить промахи, то це походить скоріше з надміру, ніж з недостатчі обережности, — а з цих двох крайностей перша є менш небезпечною. Книга Армстронга залишиться в американській науковій літературі про Східню Європу як вклад тривалої вартости.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

ЄВГЕН ВРЕЦЬОНА: БАСИ І ПІДБАСКИ

1. АФЕРИ «ВІХТЕРМАННІВ»

Наприкінці грудня минулого року ми були свідками «зворушливої церемонії» в Берні: американський посол у Швейцарії, Роберт Мек Кінні, передав п. Фрідріхові Віхтерманнові грамоту почесного членства нью-йоркської Академії наук. Місцева публіка була здивована до непритомности, а гумористичний журнал «Небельшпальтер» навіть не взяв на приціл цієї «події». Два інші видатні лікарі, яких також іменовано почесними членами цієї академії, на урочистість не з'явилися — вони «захворіли». Найнеймовірнішим є факт, що посол США не вважав за потрібне рахуватися з місцевою громадською думкою і влаштував це скромне свято вручення грамоти.

Хто такий Ф. Віхтерманн? Це — відомий у Швейцарії пройдисвіт і заклинач хворіб, двічі засуджений на в'язницю та втрату громадянських прав за фальшування документів і інші ошуканства. В містечку Герізав, кантон Аппенцелль, він керує «Біологічним інститутом Віхтерманна», де лікуються «всі хвороби» механізовано-електронною метою. Пацієнт підходить до складного апарату і плює на вмонтовану чутливу дощечку; стрілка окремого показника в апараті відразу показує назву хвороби, на яку терпить пацієнт, і одночасно подає лік, що його можна купити таки зараз у «Біологічному інституті». Опит цікавих журналістів довів, що Віхтерманн заробляє в цей спосіб 3-3,5 тис. франків щомісячно і що перед його інститутом щоденно вистає багато люксових автомашин. Звичайні смертні не можуть позволити собі високих обслідувань в цьому інституті і мусять задовольнитися звичайними лікарськими рецептами. Законодавство згаданого кантону ще досить відстале в ділянці охорони народнього здоров'я; преса не могла довідатися, в кого виникла ідея представити Ф. Віхтерманна як кандидата на почесного члена шанованої нью-йоркської інституції, зате ця преса була в стані подати, що Віхтерманн — колишній розносець газет, а опісля пекарський челядник — уже встиг забезпечитися 30 докторатами і 24 професорськими титулами. Ясно, що такого великого науковця не могла поминути американська наукова інформація за кордоном.

Публіка дещо насміялася, газети обмежилися сухими повідомленнями. Справа бо в тому, що афера з Віхтерманном якоюсь мірою символізує американські заходи за кордоном. Нагадаймо при цьому

історію з проф. Латімором, рапорт якого вирішив політичну долю усього азійського південно-східного континенту. Цей професор авторитетно ствердив, що Мао Тсе Тунг не є жадним комуністом, а тільки аграрним реформістом. Значно пізніше після переведення рештки військ Чан Кай Шека на Формозу різні експерти від далекосхідних справ відкрили, що причиною поразки китайських націоналістів була корупція. Сьогодні думають у світі про ці справи інакше.

Досвідчені публіцисти звернуть мені увагу (ясно, що приватно), що я непотрібно чіпляюся маловажливого інциденту. Це є питання смаку. В Берні все відбулося дуже офіційно, грамота була виготовлена акуратно, Віхтерманн їв американську ікру, проковтнувши також обов'язкові в таких випадках похвали. А закінчення таке: Віхтерманнові відобрали грамоту і про саму аферу ніхто вже більше не згадує, дякуючи Богові, що йшлося тільки про заклинача хвороб.

Честер Вілмот згадує в своїй книзі («Боротьба за Європу»*) про перипетії, зв'язані з альянтським походом в Італії в 1943-1944 рр. Після заламання німецького фронту на півдні Італії альянтські дивізії нестримно просуваються вперед, і здавалося, що опанування долини річки По вже є тільки питанням короткого часу. Відповідальні за операції ген. Вілсон та ген. Александер приготувалися до операцій на Балканах уже в новій стратегічній ситуації. Черчіл докладав усіх зусиль, щоб реалізувати свою улюблену ідею вбити запобіжний клин у Середню Європу через Дунайську долину. Але тут не допомогли жадні аргументи, бо Рузвелт, якому світ завдячує теперішню ситуацію в змаганнях між Сходом і Заходом, не погодився на використання перемоги в Італії (стор. 431-444). Ген. Марк Кларк думає, що саме в Італії вирішився вислід війни і що війна в Європі непотрібно продовжувалася тільки для того, щоб уможливити Рузвелтові залишитися «добрим сусідом усіх» (стор. 439).

Це «добре сусідство всіх» повторилося в 1956 році під час Сузької кризи. Тодішнє становище президента Д. Айзенгауера було б мало зрозуміле, якби саме Ч. Вілмот не дав нам опису ролі, що її тоді відіграв у спорі за стратегічні рішення головнокомандувач альянтських збройних сил в Європі, ген. Айзенгауер. Але ще цікавішою є мотивація Рузвелта в спорі з Черчілем: президент США рішуче відмовився від будь-яких заходів на Балканах, мовляв, у США громадянство готове інтерпретувати такі заходи як акцію на користь британських інтересів, чого він, президент, не може собі дозволити у виборчому році. Подібно виглядала ситуація на Далекому Сході, де війна продовжувалася тому, що американці не допускали до співдії британські військові сили, мовляв, таку співдію американська громадська думка інтерпретуватиме як спробу відновити колоніальну потугу Великобританії. Голландській королеві Вільгельміні Рузвелт

*) Chester Wilmut: Der Kampf um Europa, Schweizer Volks-Buchgemeinde, 1953. Titel der Originalausgabe: The Struggle for Europe.

заявив, що з усіх колоній будуть створені незалежні держави з демократичними урядами на чолі і з системою вільної торгівлі. Чи не нагадує це якоюсь мірою грамоту Віхтерманнові?

Читач помиляється, коли думає, що я хочу підкреслити політичну далекозорість тодішнього голови британського уряду. Балканська операція була в той час для всіх вимогою логічною.

До речі, треба вказати на факт, що Головне командування УПА вже в 1943 році прийняло таку операцію як єдино можливу і робило заходи для її зустрічі. В листопаді 1943 року виїхала була до Будапешту делегація УПА з уповноваженнями від політичних середовищ, які підготовляли перший великий збір УГВР. У розмовах з шефом угорського генерального штабу, ген. Шомбателі, українська сторона пробувала переконати угорські відповідальні кола в необхідності підготувати оборону Дунайської долини незалежно від плянів та операцій німецьких збройних сил. В тому сенсі ведено також розмови з румунами та поляками, при чому альянтський удар на Балкани не підлягав дискусії.

Чи такий плян був реальний? Безумовно так. Командувач однієї угорської дивізії, яка оперувала в Карпатах, ген. Лендзел, описуючи операції своєї дивізії у «Швайцарському військовому журналі» («Швайцеріше Мюнатсцайтшріфт»), твердить, що якби не перехід румунів на бік більшовиків, лінію Карпат можна було втримати незалежно від подій на інших фронтних відтинках. У кожному разі українська делегація дістала в Будапешті запоруку, що угорська армія готова прийняти нашу концепцію, але щойно у випадку альянтської офензиви на Балканах. Як курйоз мушу згадати, що хоч українська делегація запевняла, що діє виключно з власної ініціативи і тільки від себе, в Будапешті думали, що такі українські пропозиції зроблені з ініціативи альянтів.

Очевидно, цей розділ статті можна було назвати інакше. Однак мені йдеться про те, щоб ствердити факт, що американські політичні рішення диктовані або незнанням справ, або зазнайством. Про деякі такі рішення треба писати з почуттям гумору, про інші — в'їдливо. Але багато з таких фатальних рішень уже мають свою історичну перспективу, а їх аналіза оперта на знанні подій та фактів. Тому важко дивитися на нові фатальні помилки, потішаючи себе тим, що США мають свою політику і що вона тільки мені не подобається. Ні, США політики таки не мають і скоро її не матимуть.

Зле роблять ті наші публіцисти (тобто люди, чії руки та пальці сверблять, і вони сідають за писальну машинку), які інформують українського читача, так би мовити, «з першої руки», тобто відписують те, що інші написали в чужомовній пресі. Так, їм можна визнати знання чужої мови, але зате дуже мало глузду. Бо яка ж це для нас новина, що «комунізм є мертвою ідеєю» або що означають такі чи такі заколоти у Кремлі? Але глузду не мають також і великі політики, які не мали нещастя бути «переміщеними особами». Не треба

бути аж видатним знавцем музики та балету, щоб не бачити всієї неспівмірності в обміні джазу Бені Гудмена за балет Большого театру. Звичайно, робити помилки — це дуже по-людськи, але в такому аспекті американські політичні заходи переходять уже в категорію помилок надлюдських. Справді, важко не писати сатири.

2. РЕВОЛЮЦІЙНА АФРИКА

Щоб не було жодних непорозумінь, відразу скажу, що я абсолютно не маю нічого проти визвольних рухів навіть у чорній Африці, хоч одночасно знаю, як мало може мати впливу така моя заява на хід подій. Можна до цих справ підходити по-різному; наприклад, можна задовольнятися різними вістками з чорного континенту, які залежно від кіл, з яких вони походять, будуть виглядати різно. Але можна також старатися затримати ясну думку, можна виловлювати з повені різних вісток речі істотні і додавати до них відомості, здобуті вже в той час, коли африканські визвольні рухи ще не були модними. Найважливіше не давати себе затуманювати гаслами зі страху, що можуть подумати собі про «нас» інші. Я такого страху не маю, бо не маю великої певності, чи ці «інші» взагалі вміють думати.

Мушу, на жаль, ствердити, що покоління, яке дозріває на чужині без найменшого контакту з нашою дійсністю на рідних землях, дозріває дуже поволі, якщо взагалі не розгублюється в смішностях нашого часу. Звідси походять ці всі дивовижні аргументи, звідси датуються втеча до полеміки замість того, щоб шукати власного становища. Чому завжди шукати початку від чужої крапки?

Альжирські араби мають право на державну самостійність, а методи, яких вони вживають для досягнення цієї мети, є їхньою справою. Однак трудно вимагати від кожного українця, щоб він у цих методах бачив вияви революційної боротьби. Можливо, що в визнанні таких метод боротьби дехто хоче бачити реабілітацію доби пута чи розстрілів політичних противників тільки тому, що вони «не наші». Не знаю, як виглядала б справа в нас, якби, наприклад, наші редакції взаємно надсилали собі «пластикові бомби» або якби якісь окремі «-івські» команди сипали кулеметний вогонь на учасників Шевченківського свята. Потурання бандитським нападам на дітей та школярів, що мало місце впродовж семи років і що тепер за своїли собі люди з ОАС, не є революцією, а звичайною собі анархією; люди ж, що стосують такі методи, є дуже далекі від героїв.

Пригадую, як кільканадцять років тому було в нас: не всі були за «перманентну революцію» (говорю про західні області); були такі, що її відкрито поборювали. Пригадую, що львівський «Громадський голос» чи «Нова зоря» пускалися на демагогічні наклепи, які мало чим різнилися від наклепів польської поліції. Але це ще не давало членам ОУН права стріляти в тих людей чи палити їхні ре-

дакції. Тільки один раз поховзнулася нам нога, коли редактор шанованого нашого щоденника був засуджений на ляпаса, чого ми всі дуже соромилися, включно із зневаженим редактором.

Цим твердженням не применшується безоглядність боротьби, що її ведено в нас. Однак одного не можна відмовити всім тим, що включилися в революційно-визвольну боротьбу, а саме — особистої мужності і віри в революційний етос. Наші люди йшли на бій з ворогом там, де він був; наші люди без розбору не стріляли на безборонних, не кидали у вікна ручних гранат, і саме такі методи коштували нам багато великих та болючих жертв. Білас і Данилишин не пішли б на шибеницю, якби вони самі та їхні товариші в акції не щадили життя непричасних людей, а Мицик не пішов би на сім років до в'язниці, якби задушив листоношу. Думаю, що ні ті люди, які є ще живі, ні ми не соромимося нашої революційної м'якості. Адже не йшлося про якісь індивідуальні революційні недомогання. Від часів УВО і до УПА в нас високо тримали мораль бойовика-революціонера і за порушення цієї моралі гостро карали. Не беруся рішати, яке місце займає в етиці війна, але я переконаний, що немає такої ситуації, де бойовик — у мундирі чи без нього — мусів би поводитися гірше, ніж звір.

Події в Африці історично дуже цікаві, але чому нам хвилюватися з цього приводу? Не можна ж серйозно трактувати симпатій якогось африканського видатного діяча, мовляв, такі симпатії зможуть відіграти важливу роль в українській визвольній політиці. Один мій приятель пише мені цілком серйозно, що участь українських пластунів у джемборі в Греції дуже важлива справа (вхід задніми, кухонними сходами), бо там, мовляв, зустрінуться наші молоді люди не тільки з французами, британцями чи бельгійцями, але також і з представниками молоді нових африканських держав. Хто як хто, але пластуни вже мають колосальний досвід в інформуванні скавтової молоді світу про справу державної самостійності України, вони знають також про всі зневаги, які довелось їм зазнати, і вони знають, що в 1963 році вони пойдуть на джемборі як чужа причіпка в чужому однострої. І ось після стількох невдач вони хочуть шукати підтримки серед представників молоді нових держав. А я повторюю: не Бен Хедда — а де Голль, не Нассер — а Бен Гуріон. Вибір таких симпатій не є моральною, а політичною категорією, в політичних же категоріях рішають не уявні, а справжні пропорції.

Проблема нових африканських держав лежить не у визвольних рухах. Мав-мав у Кенії чи заворушення в Анголі дають для цього досить добрі приклади. Розумну людину дуже важко переконати, що Кремль або державний департамент несподівано запалали всеобіймаючою любов'ю до людей з чорною шкірою, або що Неру є великим послідовником Магатми Ганді. Можна на ці всі справи дивитися безсторонньо та без ідеологічних окулярів і тоді виявиться, що Індія зацікавлена в теренах, де можна б посилити надмір свого актив-

ного населення; що СРСР прагне нових ідеологічних та мілітарних баз; що США просто хочуть увійти на місце англійців та французів. З другого боку, для Великобританії та Франції важливим є не допустити до зірвання вже реально існуючих нових господарських і культурних пов'язань з своїми колишніми, тепер державно усамотійненими, колоніями. Тенденцією продукційних апаратів усіх давніх держав є збільшувати свою продукцію і шукати для неї ринків збуту. Це — дуже стара формула, але завжди важлива. Сьогодні саме гасло «незалежні держави» заступає боротьбу за поділ колишніх колоніальних просторів. Кожному ж видно, що ці всі державні новотвори не здатні до самостійного життя навіть на найскромнішому відтинку людської діяльності. Є помилкою думати, що приспішеним випуском напіграмотних студентів і нашвидкоручним вишколом автохтонного адміністративного апарату можна розв'язати всі справи. Вирішальним є тут брак, і то повний, зацікавленого державним будівництвом населення. Ми ж не примітивні дикуни, ми маємо традицію боротьби та праці для народу, але знаємо також, які труднощі стали перед нами в добу національних визвольних змагань. Скажім собі одверто, що не так російські більшовики чи поляки нас доконали, як власне невміння впоратися з труднощами державного будівництва.

Проблема чорної Африки не єдина складна проблема, є також давніші складні проблеми подібного роду. В Південній та Середній Америці існують вже коло сто п'ятдесяти років самостійні держави, але трудно не погодитися з думкою, що державне усамотійнення там почалося на сто років за скоро. Для з'ясування цього явища є під рукою готова проста формула: американський капіталізм. Правда, американці відзначаються неабиякою здібністю швидкої долярової інфільтрації, при чому для охорони цієї інфільтрації творяться самостійні уряди, які з природи речі є урядами диктаторськими. Куба за Баттіста добрий приклад для цього, при чому — це не єдиний приклад. На місце Баттісти прийшов Фідель Кастро з виразною тенденцією піти в радянські сателіти. Цим разом не винні американці, а винен факт, що альтернативою для диктатури на лад Баттісти є диктатури комуністичні, а не демократія. За коло сто п'ятдесяти років самостійного існування латино-американських держав не постала жодна кристалізуюча сила, яка могла б прийняти на себе керування долею своїх народів, і вона не постала не тому, що цьому «перешкодив американський капітал», а просто тому, що ці усамотійнені народи — за винятком своїх верхівок — залишилися народами відсталими як щодо цивілізації, так і щодо задоволення своїх матеріальних потреб. Не завжди за тими всіма частими змінами, які мають місце в Латинській Америці, стоїть офіційний Вашингтон. А чи це таке важливе? Та ж українську політику у Вашингтоні також роблять «американські приватні кола»...

Деколонізація щораз нових просторів на чорному континенті не

приносить (і ледве чи в найближчому майбутньому принесе) розв'язки проблем у сенсі політичної свободи чорної людини та забезпечення людської екзистенції чорних мас. Справа не в браку чорної інтелігенції, а в недорозвиненні цієї сірої народньої маси. Помінивши цивілізаційний рівень, який взагалі не надається для аналізу, треба ствердити, що також і матеріальні потреби не можна порівняти з потребами пересічного європейця, з громадянином СРСР включно. Несподіваний перехід від колоніальної адміністрації до державної самостійності привів ці чорні маси до залежності від власних малограмотних, але надзвичайно амбітних, міністрів та генералів, політична орієнтація яких купується «каділляками» або рублями. Не бачити цього означає обдурювати себе. А найважливіше: це означає сховзуватися в небезпечну ілюзію, мовляв, настала доба деколонізації, яка не зупиниться на Африці. Треба одверто сказати тверду правду: африканці дістали свої незалежні держави не тому, що до цього довели африканські національно-визвольні рухи, а просто у висліді боротьби двох могутніх блоків, які, не мавши формального стосунку до цих територій, хочуть їх здобути для себе. Назвіть це, як хочете, але до суверенності це ще дуже далеко. Не можна уявити собі, як справи виглядатимуть під американським керівництвом, але всі добре знаємо долю таких «незалежних держав» у східньому бльоці. Ніхто не буде обманювати себе «суверенністю народніх демократій», не кажучи вже про «суверенність члена-засновника ОН» — Української РСР.

Велике діло започаткували місії, як католицькі, так і протестантські. Їхня праця була розрахована на десятки років і це було розумно. Ці місіонери жили серед чорної народньої маси, і вони розуміли її потреби та можливості, які можна б створити, щоб задоволити ці потреби. Ці місії не продукували ні докторів, ні генералів, ні міністрів, але вчили людей насамперед бути людьми, творили в них нові культурні зацікавлення і викликали в них нові матеріальні потреби. Цей розвій, дуже органічний в існуючих обставинах, раптово перервано. Анархія, що постала, залюбки приписується «непередбачливій, а то й поганій колоніальній адміністрації». Це — дуже поверхові та плиткі обвинувачення, коли зважити, який людський елемент стояв тоді і сьогодні стоїть до диспозиції.

Якраз тепер ідуть намагання ЮНЕСКО мобілізувати молодих ідеалістів для праці серед «недорозвинених народів» (назва правильна!). На відповідні запити між 800 чорними студентами до цієї праці зголосилося всього... 20! Решта або взагалі не рухається, або чекає в нових столицях африканських держав на високі державні посади. Скажу, що ця т. зв. інтелігенція жодного зацікавлення своїми людьми не виявляє, і вона є куди більшою небезпекною для цих держав, ніж американський капітал чи радянсько-комуністична ідеологія.

На чорну Африку можна дивитися також своїми власними очима і не захлистуватися фразами, що можна почути від десятків ро-

ків при найрізномірніших нагодах. Немає причини хвилюватися різними нововідкритими «історичними закономірностями»; вони живуть дуже коротко. Не нам змінити факти, і нікому особисто чи українській справі в цілому не зашкодить, коли наші публіцисти затримують за собою право говорити і писати правду. Аргумент, що якийсь прем'єр якоїсь африканської держави є навіть членом академії наук, має деколи сумнівну вартість. Членство в академії (не важливо, чи французької, чи якоїнебудь іншої) доводить не факт літературної ваги даного члена, а, може, тільки факт, що під час останньої війни він не був членом ... румунської «Залізної гвардії».

3. НЕЗАЛЕЖНІ ПУБЛІЦИСТИ

Ця тема тісно пов'язана з двома попередніми. В старих альхімічних книгах знаходяться не тільки рецепти, скільки чого треба брати на вагу чи мірку, щоб зробити якусь отруту або золото, але є там також і відповідні слова, що їх треба вимовляти, та описані відповідні рухи, які треба робити. Як бачимо, навіть у таких ситуаціях цінується магія слова. Теперішні чарівники також уживають відомих формул та заклинань у стилі «абракадабра» чи «фокус покус перескокус», бо ці слова треба вимовляти, коли хочеш переіменувати паперову квітку на крілика чи морську свинку або перелити літр молока в маленький кубок, не розливши при цьому ні краплини на підлогу. А нарешті, чому далеко шукати: «до сто чортів» чи, пристойніше, «хай тобі добре буде» — є також заклинанням таким, як вищезгадане.

Ми живемо в модерні часи, і це не звільнює нас від засвоєння деякої кількості «магічних слів», необхідних у різних ситуаціях приватного та громадсько-політичного життя. Деякі з цих слів уживаються в усіх граматичних відмінках у дискусіях, промовах, писаннях.

Спинімся на публіцистиці. Сьогодні публіцист має все спрощене: йому вистачає вирішити тільки, чи він публіцист «революційний» чи «реакційний». Однак, раз визначивши себе, він примушений, згідно з вимогами магії слова, докладно притримуватися не надто великої кількості формул та фраз. Для ясності подам, що «революційний» публіцист цитуватиме, наприклад, Цверенца, а «реакційний» мусітиме сягнути до писань Сальватора де Мадаріяга. Я міг би подати тут два символи таких українських публіцистів, але в нас не легко травлять гумор, і тому залишаю це догадливості читача. Існує ще можливість писати і так, і так, але такий спосіб писання вимагає засвоєння деяких слабих прикмет характеру, що, до речі, не трудно зробити. Однак при всіх способах писання не вільно забувати одне правило: не писати від себе, а завжди посилаючися на якісь авторитети, цитуючи їх щедро.

Трудніша справа з опануванням словника. І тут «революціонер» є таки в кращій ситуації. Згадавши Іспанію, він не забуде назвати ген. Франка диктатором, при чому він мимохідь скаже про «добровольців, які боролися проти цієї диктатури». Написавши про Африку, він не забуде нагадати про Чомбе, його сепаратизм та чужих наемників, які за гроші ризикують власним життям. Не беруся додати готових рецептів, але клянуся, що можу на замовлення написати блискучу статтю з «революційного» пункту бачення.

А чим диспонує «реакціонер»? Властиво не багатьма формулами, хібащо постійними закликами до патріотизму, нагадуванням Хмельницького та описуванням національних «академій». Є ще одна чисто об'єктивна можливість придбати собі ім'я «реакційного публіциста»: тримати відстань від модного сьогодні теж-соціалізму. Тому емігрантські пресові органи (щоб забезпечити себе від закиду «реакційности») віддають свої сторінки для дебат на соціалістичні теми, не висловлюючи навіть застереження, що «висловлені в статтях думки не конечно є згідні з поглядами редакції».

Отож коротка і добра наука: писати за штампами. Я пригадую собі ще «передісторичні часи» українського націоналізму, коли його не зв'язувано з жодними «символами» — живими або мертвими. В офіційній ОУН, у журналі «Розбудова нації» постійно існував відділ п. н. «Єретичні думки», який був, так би мовити, «веселим кутиком» у цьому поважному органі. Можна розуміти, що британці захоплюються, наприклад, наданням титулу «сер» відомому Круглову або подорожжю королеви до Африки. Але чому робити те саме в нас і кричати «осанна» там, де це є очевидним безглуздом? І Круглов, і інший «сер» Серов є вже сьогодні розшифровані Хрущовим як «сталіністи та вороги народу», але ніде не повідомлялося, що їм відобрано ордени так, як Віхтерманнові його грамоту.

Найгірше є пошитися в спеціалісти, наприклад, у «советознавці». Читайте, кого хочете: Ісаака Дойча, Бориса Майснера чи Бориса Левицького, — і ви не знайдете там навіть переставлення коми. Так є не тому, що всі вони є поганими публіцистами або що один відписує від іншого. Ні, цього вони не роблять (так роблять тільки підбаски), а просто вони примушені писати штамповано, бо інакше їхніх статей ніхто не прийме. Мірилом при цьому є не зміст, тобто «щось для читача», а похвала якогось проміненга за залізною завісою, якщо не з Києва, то принаймні з Варшави. Думаю, такі спеціалісти не можуть почувати себе людьми щасливими.

З цього бачимо, що окреслення «революційний» або «реакційний» є поняттями історичними, тобто їх зміст з часом змінюється, доказом чого є колишні «єретичні думки», а сьогодні... штамп.

ПАВЛО ЧЕРНОВ: ДО ПРЕСОВОЇ ПОЛІТИКИ В УРСР

Чех, румун або угорець ніяк не можуть сказати про свою пресу, що вона є вільна, бо ця преса контролюється урядом, вона висловлює тільки офіційні погляди і пропагує політику уряду та партії. Якщо такий чех, румун чи угорець є противником панівної системи, він скаже, що політика і погляди, яким преса служить, установлюються в Москві, а уряди в Празі, Букарешті чи Будапешті тільки передають своїй пресі отримані звіти інструкції.

Чи є так, чи ні (на нашу думку, справа є далеко складніша), все ж таки треба ствердити, що в Празі, Букарешті та Софії рішення — неістотно, чи в ЦК, політбюрі або деінде — про те, які саме газети, журнали та книжки появлятимуться, а які ні. Тому можна говорити, що Чехо-Словаччина, Угорщина або Болгарія є державами-сателітами СРСР, і одночасно визнавати повну внутрішню самостійність цих країн у ряді істотних ділянок, зокрема на культурному полі. Ми не можемо навіть уявити собі, щоб посол СРСР у даній «сателітній країні» або хтонебудь інший у Москві міг вирішувати, що, наприклад, у Букарешті буде створена нова щоденна газета або новий літературний журнал. Зате ми не маємо жадного сумніву, що ні тов. Андрій Скаба, ні «сам» тов. Микола Підгорний не наділені такими повноваженнями, щоб могли дати дозвіл на появу театрального журналу в Києві чи вечірньої газети у Львові.

Різниця не тільки в цьому. Вона куди серйозніша. Тільки один центр, тобто ЦК КПРС, рішає про кожне видання, вище від рівня районної газети; в 1957 році ЦК КПРС «надав право» центральним комітетам союзних республік творити і ліквідувати районні газети «самостійно». Згідно з наставленням ЦК КПРС національна преса неросійських народів має бути менше або більше розвинутою копією, відбиткою чи наслідуванням преси російської. Цей специфічний стан узалежнення та підпорядкування чітко висловлений у поняттях «всесоюзна» і «республіканська» преса. Черпаючи свої надхнення з державної структури, бюрократія перенесла поняття, властиві організації закордонних справ, залізниць, армії та фінансів, також і на культуру. І так ми отримали такі курйози, що літературні, мистецькі чи наукові журнали класифікуються та оцінюються не за їхнім літературним або науковим рівнем, а виключно в залежності від того, чи вони появляються в Москві, в Києві або іншій столиці якоїсь союзної республіки.

Бюрократії всіх часів та всіх державних систем мають дуже багато спільних прикмет. Але чи можна уявити собі польського бюрократа, який перед 1939 роком в офіційному виданні вмістив би газету «Діло» серед «воєводських газет» Польщі? Або такого австрійського бюрократа з часів австро-угорської монархії, для якого науковий журнал у Відні був би «всеперським», а такий самий у Празі, Кракові або Львові — «крайовим»? Клясифікувати журнали чи інші культурні видання таким способом не прийшло б на гадку навіть інтелектуально найнерозвинутішому бюрократові за часів Меттерніха. Але в СРСР це вважають природним та нормальним явищем.

Платон учив, що все те, що ми спостерігаємо нашими почуттями, — світ, який вважаємо реальним та певним, — є тільки мізерними копіями, відбитками «ідей», доступних тільки пізнанню філософів. В СРСР це вчення Платона застосовано в пресовій та видавничій політиці: російська преса — це зразок, «ідея»; українська ж преса чи преса інших неросійських народів є тільки дуже недосконалою копією чи тінню цієї «ідеї», дорівняти який ніколи не під силу неросійській пресі. Навіть у назвах відзеркалюється ця залежність «тіней» від «ідей»: у Москві є «Октябрь», на Україні — «Жовтень»; там «Знамя» чи «Смена», тут — «Прапор» чи «Зміна», і так далі. Якщо ж висувається пропозиція створити якийсь новий український журнал, то непотрібно з'ясовувати, який характер матиме цей журнал, а просто кажеться: «Веселі малюнки» — бо є «Веселье картинок», «Юний технік» — бо є «Юный техник», або «Літературне навчання» — бо колись виходила «Литературная учеба». Приклади таких пропозицій взяті з радянської преси.

ЩО Є І ЧОГО НЕМАЄ В ПРЕСІ

З огляду на тематику, якій присвячені журнали, і з огляду на засяг їхнього поширення серед окремих категорій читачів ці періодичні видання належать приблизно до таких груп:

- 1) «масові та універсальні»,
- 2) «популярні», але тематично вужчі, ніж попередні,
- 3) літературні і мистецькі,
- 4) «спеціальні, але не спеціалізовані»,
- 5) сільсько-господарські,
- 6) освітні (вчительські),
- 7) індустріальні і технічні,
- 8) академічні («вузько-спеціалізовані»),
- 9) медичні і
- 10) дитячі та молодіжні.

Основними щодо кількостевого поширення є видання в групах

під 1, 2 та 9 і частково під 3. Щоб отримати картину цих видань з огляду на їх якість, треба присвятити дещо уваги всім групам.

Найважливішим досягненням за період 1957-1958 рр. треба вважати появу ряду журналів з царини суспільних і гуманітарних наук, яких протягом двох попередніх десятирічків років взагалі не було в УРСР, як от «Радянське право», «Економіка радянської України», «Український історичний журнал», «Радянське літературознавство» і «Народна творчість та етнографія». Із зрозумілих причин ця ділянка була на Україні повністю ліквідована і сильно дискримінована в СРСР. Вистачить нагадати, що за Сталіна було в СРСР тільки по одному правничому, історичному та філософічному журналі, і то виключно російською мовою. Тепер їх є значно більше. Так після 1956 року створено сім нових історичних журналів. Але одночасно треба якнайрішучіше підкреслити далі існуючі разючі браки в УРСР.

Просто скандальним фактом є справа мовознавчого журналу на Україні. Журнал «Українська мова в школі» є виданням, призначеним для вчителів, а не для науковців. Кілька разів поширювалися вістки нібито «вже від нового року напевно буде» такий журнал, але досі не можна дочекатися його. Це дуже промовистий брак. У пресі були також голоси про потребу журналів філософічного і партійно-історичного. Безрезультатними залишилися також дотеперішні заходи, щоб уже існуючі журнали перевести на місячники, бо всі вони появляються по шість разів на рік, а «Народна творчість та етнографія» — тільки чотири рази.

Україна «продає державі» рекордову кількість хліба тощо, але не можна сказати, щоб «вдячна» держава багато давала селянам у заміну — навіть достатньої кількості журналів їм жалують. У республіці такій, як Українська РСР, просто дивує брак журналів, присвячених садівництву, бджільництву, виноградарству та окремим сільсько-господарським культурам, як от льон, кукурудза, цукрові буряки тощо; існує тільки один журнал про тваринництво. Не треба аж підкреслювати, що таких журналів російською мовою є щось два десятки.

Вкрай незадовільно виглядають видання міністерства освіти УРСР. Згадана вже «Українська мова в школі» появляється тільки шість разів на рік, до того її тираж останнім часом є менший, ніж у 1951 році. В УРСР взагалі немає журналів для вчителів географії, історії, математики, фізики, хемії та природознавства. Вони ніби існують «у зародку» — у формі неперіодичних збірників. Але ніхто не думає про створення регулярних видань. Українські вчителі середніх шкіл примушені читати російські спеціалізовані журнали.

Створення останнім часом чотирьох українських журналів з ділянки промисловості треба вітати. Однак не можна не зауважити, що ціною нових українських видань є одночасне створення в УРСР

у два рази більшої кількості промислових журналів російських. Якщо українські журнали в основному присвячені тематиці легкої промисловості, то нові російські видання — вугільній (хоч уже раніше був створений журнал «Уголь України»), металургійній та паперовій промисловості, енергетиці, машинобудуванню і автоматичі. В усьому СРСР кількість російських журналів є дуже поважна, і на їх тлі українськомовні журнали, враховуючи навіть новопояви за 1960-1961 роки, виглядають незвичайно бідно.

Для порівняння згадаймо, що загальним проблемам промисловості присвячено 19 російських журналів (а також по одному вірменською та естонською мовами), енергетиці — 20, гірництву та металургії — 17 (крім цього, 9 у серії «реферативного журналу»), хемічній промисловості — 12, і так далі. А з Києва нам завжди кажуть, що «УРСР є індустріально-колгоспною державою».

Вкрай бідно виглядає медична періодика УРСР українською мовою: дві, а якщо рахувати також «Фізіологічний журнал», три назви. В самій УРСР появляється більше російських журналів. Чи справді ніхто не хоче читати про медицину по-українськи? Скільки є там медичних інститутів, а серед студентів та випускників хіба є таке й українці?

Дуже дивним є брак українського журналу про охорону здоров'я, призначеного для нефахової публіки. Такий журнал у Росії має тираж у висоті коло 3 млн екземплярів. Також немає українського загальнолікарського («універсального») періодичного видання для практиків, хоч такі існують у більшості союзних республік. Колись появился був у «Радянській Україні» лист групи діячів, між якими можна було бачити прізвище Максима Рильського, про потребу популярного журналу про здоров'я; досьгодні справа не дочекалася позитивного вирішення.

«MASS MEDIA» І ЩОСЬ ДЛЯ «EGG-HEADS»

«Egg-heads» — американська популярна назва для інтелектуалістів, тобто для людей, які багато часу, а то й основну частину свого життя присвячують літературі, мистецтву; вони «філософствують», читають книги та журнали і захоплюються серйозною музикою. Що гідне уваги може знайти український «egg-head», або по-нашому інтелігент, у пресі УРСР? Не так уже й багато.

Зрозуміло, що він читає журнали, які ми згадали вище, тобто журнали «спеціальні, але не спеціалізовані». Далі, він та йому подібні становлять читацьку публіку «товстих» літературних журналів. Це — передусім київська «Вітчизна», «Жовтень» у Львові, «Прапор» у Харкові, а також і «Всесвіт». Треба звернути увагу на те, що «Віт-

чизна» та «Жовтень» друкуються тиражами, нижчими, ніж до 1953 року, і що «Прапор» ніяк не може досягти тиражу 10 тис. примірників, тобто цифру, яку подано було в 1955 році в повідомленні про тираж нового журналу, який щойно мав появитися. Останньо «Вітчизна» друкує 16-17 тис. екземплярів, «Жовтень» дещо понад 10 тис., а «Прапор» 8 тис. екземплярів. Найменше треба непокоїтися спадом «Жовтня»; автор статті вважає, що згаданий журнал ще тепер появляється тиражем у десять разів зависоким. Це без сумніву найгірший періодик УРСР — можливо, що й в усьому СРСР. Єдиною прислугою, що її цьому журналові міг би зробити Юрій Мельничук, було б звільнити пост відповідального редактора. Чомусь мало уваги привернув до себе харківський «Прапор», який цікавий, може, не так своїми досягненнями, як принаймні спробами. Цей журнал призначений для великоміського читача, зокрема із середовища технічно-інженерських кадрів; якщо цифра тиражу є показником його популярності, то він своєї мети не досягнув. Для журналу такого типу потрібний в УРСР тираж 30-50 тис. примірників, щоб дістати кваліфікацію масового журналу. Вважаємо, що справа не в якості періодика, бо він не гірший, ніж багато провінційних журналів в РРФСР, а в дечому навіть і ліпший. Поминувши справу змісту, хоч зміст є головною атракцією для читача, журнал досі не спромігся на те, щоб про його існування справді знали в тих середовищах, на які він скеровує свою увагу. Добра реклама легко могла б з'єднати йому передплатників як у Донбасі та на Придніпров'ї, так і в Москві, Ленінграді, на Уралі та в Сибіру. Цікаво, який ефект мали б оголошення про «Прапор» у товстих журналах згаданих міст та промислових районів, а також і інформаційна кампанія по містах УРСР?

Не зважаючи на наполегливі заходи творчих спілок, УРСР досі не отримала дозволу на видання фахових журналів, присвячених театрові, образотворчому мистецтву, музиці і кінематографії. («Новини кіноекрана» належать до класу популярної). Ніби цим ділянкам повинен би служити двомісячник «Мистецтво», але одного погляду на цей тоненький зошиток вистачить, щоб пізнати, як виглядає дійсність. Російські «Театр», «Искусство кино», «Советская музыка», «Декоративное искусство СССР», «Художник», «Творчество» — все це місячники, з яких кожний своїм об'ємом кілька разів «товстіший», ніж київське «Мистецтво». А крім цього в Росії є ще популярні двотижневики: «Советский экран», «Театральная жизнь», «Музыкальная жизнь» тощо.

Для того, щоб якоюсь мірою заповнити найбільші прогалини в періодиці УРСР, створення трьох-чотирьох мистецьких журналів є справою дуже пильною. На нашу думку, є теж потрібний ще один товстий журнал Спілки письменників України (СПУ) в Києві, спеціальний журнал для молодих письменників (наприклад, «Літературне навчання»), а також українськомовний журнал літератури, культури

і громадського життя в Москві. Останній обслуговував би українських читачів в Російській РФСР, Казахстані та інших союзних республіках і дав би змогу тамошнім українським письменникам публікувати свої твори. Що такі письменники є, про це писала московська «Литературная газета» в другій половині травня 1961 року в статті про письменників Казахстану. Москву вибираємо з огляду на її центральне положення, яке було б корисне і з редакційного, і з кольпортажевого погляду. Такий журнал міг би бути органом Спільки письменників РРФСР так, як журнал «Советская Украина» в Києві є органом СПУ. А користі з нового журнального видання, яке появлялося б у Києві, є samozрозумілі, бо цим ліквідовано б теперішню монопольну позицію «Вітчизни»; відомо, що ніщо не стимулює розвитку так, як дружне змагання, ривалізація, конкуренція.

Не обговорюватимемо журналів з другої групи (популярних, але з звуженою тематикою) і замість цього подамо реєстр тих, що їх в УРСР немає, а які могли б там існувати в повній згоді з марксистсько-ленінськими принципами. До таких журналів належить українськомовне видання міжнародної політики «Новое время», що появляється сімома мовами чужинецьких країн та російською мовою. Можна б відновити також «Партійне життя», створити журнали, присвячені діяльності рад («радянському будівництву»), професійних спілок, комсомолу. Популярний спортовий журнал привітали б напевно маси читачів, бо «Фізкультура і спорт» є радше виданням фаховим, ніж популярним. Не було б жодного «буржуазно-націоналістичною» чи «ревізійністською ерессю», якби появилася популярний місячник, присвячений культурі рідної мови, популяризації літератури, зокрема поезії та деклямації, і щоденній розмовній мові. А, може, такий журнал суперечив би «принципові зближення та злиття соціалістичних націй»?

Цифри про три українські пресові органи т. зв. масового поширення найпромовистіше з'ясовують повну незадовільність теперішньої преси УРСР. Поперше, ці три органи не є масовими. «Україна», ілюстрований двотижневик з категорії, яку в Росії представляє «Огонек», є справді найпередовішим кандидатом для здобуття оцінки найгіршого журналу в УРСР. Уже в самому факті, що цей журнал не зумів збільшити свій тираж понад 50 тис. екземплярів, який він мав десять років тому, документується бездарність його редакційної колегії. Правда, деякий час «Україна» мала 55-65 тис. примірників, але в 1961 р. її тираж «повернувся» до 50 тисяч. Цей журнал попросту нудний, а назвати його графічне оформлення та добір фотознімок «аматорськими», означало б зневажати аматорів. До речі, тираж журналу не лімітується, але це аж ніяк йому не допомагає. За часів Сталіна російський тижневик «Огонек» мав тираж 300 тис. примірників, а «Україна» — тоді місячник — тільки 50 тисяч; тепер «Огонек» має 1 млн 850 тис. примірників щотижнево, тобто у півтора раза більше, ніж «Україна» за весь рік!

Краще дотримують кроку своїм російським суперникам журнали «Радянська жінка» (в 1950 — 75 тис., 1955-1959 — 100-150 тис., 1960 — 400 тис.) і гумористичний «Перець» (від 125 і до 300 тис.). Але не радіймо передчасно: «Радянська жінка» ще й тепер серйозно відстає від російських журналів «Работница» (2,5 млн) та «Крестьянка» (2,2 млн) і білоруського жіночого журналу (200 тис.). Щоб дорівняти останньому «Радянська жінка» повинна б мати один мільйон примірників. «Перець» є тепер у відносно гіршому становищі, ніж десять років тому: московський «Крокодил» мав тоді 400 тис., а тепер 1,5 млн примірників, і якби «Перець» розвивався так само швидко, його тираж повинен би бути на 150 тис. примірників вищий, ніж є сьогодні.

Крім ґрунтовної реорганізації «України», потрібний ще один масовий ілюстрований журнал, щоб якимось задовольнити попит на видання цього типу. На нашу думку, найбільше виправданим було б видання типу передвсенньої львівської «Нової хати». Не знаємо, чи саме у Львові міг би тепер виходити такий журнал, бо Львів став сьогодні провінцією, якою він рідко бував впродовж своєї історії. Однак немає сумніву, що журнал, значною мірою присвячений культурі домашнього побуту, зробив би знамениту кар'єру на Україні та поза її межами. Про зацікавлення саме такими виданнями свідчить всесоюзний успіх естонського журналу «Кунст я коду», який має естонський текст разом з російським. Чому українцям не поспробувати б показати, що і в них є щось, до чого можна б звернутися в час, «коли в СРСР щоденне життя стало легшим»?

Брак місця не дозволяє докладно обговорити молодіжні і дитячі періодики. Замість коментаря подамо лише сухі цифри: річний тираж усіх дитячих журналів УРСР становив за 1960 рік 3 млн 287 тис. примірників, РРФСР — 34 млн 459 тис.; молодіжних в УРСР — 2 млн 45 тис., в РРФСР — 43 млн 716 тис. Наприклад, створений у 1960 році журнал «Малятко» має тираж 100 тис. примірників, а подібний естонський журнал — 40 тис., при чому треба додати, що естонський куди кращий, ніж український. Тиражі «Малятка» та «Барвінку» (1961 р. — понад 80 тис.) лімітуються: тільки той, хто поспішить, може їх передплатити.

ВСЕСОЮЗНИЙ РИНОК І СУСПІЛЬНІ ВІДНОСИНИ

Деякі з факторів, що характеризують пресову дійсність в СРСР, ми вже розглянули вище. Мова йшла головню про регламентацію української преси компартією як щодо кількості назв, так і щодо висоти тиражів. Аж ніяк не можна зменшувати значення ще одного фактора — кольпортажу газет та журналів. Апарат «Союзпечати», установи, яка займається розповсюдженням преси в середині СРСР, усякими способами ставить перешкоди на шляху українськомовної

преси як поза межами УРСР, так і в самій республіці. Для цієї установи є цілковито без значення, що йдеться про пресу, не менше комуністичну, ніж російська; бюрократи з «Союзпечати» роблять ці перешкоди не як комуністи, а як російські націонал-шовіністи найчистішої води. Українські газети доставляються на провінцію УРСР значно пізніше, ніж російські. Агенти передплати скривають перед передплатниками, що видання, які їх цікавлять, доступні читачам без обмеження. При цьому ці агенти дозволяють собі найбільшої брехні — про такі випадки згадувано в київській пресі. Навіть у великих містах України трудно купити українські газети. Кілька років тому вчитель з Маріуполя скаржився в московському журналі «Распространение печати», що в його місті до обіду не можна купити газет «Правда» чи «Комсомольская правда» та інші московські щоденники, а також і «Правду Украины» або «Рабочую газету» з Києва; щодо українськомовних, то ці взагалі «рідко бувають» у продажу. Автор листа конкретно згадує «Радянську Україну», «Радянську культуру», «Радянську освіту» та «Радянський спорт» як тих, що в Маріуполі «рідко бувають». Чи обставини змінилися з того часу?

Останніми роками преса УРСР доступна в передплаті в усьому СРСР. Здається, що деякі журнали, в тому числі «Перець», можна також купити на залізничних станціях у більших містах Росії. Про це було в 1960 році декілька заміток у всесоюзній «Литературной газете», яка виступила була за такий продаж українських видань і видань інших національностей, як також за те, щоб вони були в достатній кількості. Але самого формального включення назв у каталоги «Союзпечати» не вистачає, щоб українська преса справді дісталася до рук багатьох тисяч українців на Півночі, Уралі, у Сибірі, Середній Азії та на Далекому Сході, а також у Москві, Ленінграді і на Кубані. Пересічний інтелігент, робітник та колгоспник не знають про існування конкретних видань; каталоги є призначені для працівників «Союзпечати», а ці або не хочуть реклямувати українську пресу, або, і це дуже часто буває, самі не знають, про що радити зацікавленим людям.

Єдиним виходом є рекляма, яку треба вести в таких головних формах, як от оголошення в місцевих газетах та журналах РРФСР і Казахстану, інформаційні передачі в місцевих радіо та телебаченні, виїзди «бригад працівників та співробітників журналу на зустрічі з читачами». Всі ці форми вже тепер стосуються щодо пропаганди чи реклями російської преси на Україні. Зовсім недавно, на початку передплатної кампанії на 1962 рік, група авторів і редакторів московської «Литературной газеты» виступила в київському телебаченні, і мільйони людей мали можливість познайомитися з цією газетою. Чи київські газети або журнали отримують право виступати в Москві, Іркутську або Свердловську? Ми сумніваємося, чи цього роду передачі організуються для українських періодичних видань у Донецькому басейні...

Дальшою важливою справою є українська преса в Москві та в інших містах РРФСР, у Казахстані і принаймні один український щоденник у Молдавії. Прикладу Молдавії вистачить, щоб схарактеризувати обставини всього СРСР: там росіян на сто тисяч менше, ніж українців, але українці не мають ні однієї — навіть районної! — газети, а російських видань є маса. Виходять також книжки російською мовою, працюють російські театри, радіо тощо.

*

«Років десять тому майже нікому не приходило навіть у голову, що можливе видання робітничого часопису українською мовою. Нині „Пролетар” поширюється десятками тисяч серед робітників» — так писав у 1929 році Микола Скрипник. З гордістю вказував він, що, крім великого поширення загальнополітичних газет, українськомовні становлять понад 84% серед заводських газет.

Однак було б помилкою вважати, що за тридцять три роки, які проминули з того часу, коли М. Скрипник радів успіхами робітничої преси, українська мова здобула справжню рівноправність серед міського і робітничого читача. На цей факт склалися всім відомі політичні причини, про які тут згадувати не будемо. Вкажемо тільки на ліквідацію українського шкільництва на Донбасі та в усіх великих містах і на соціальної революцію, якою була насильна колективізація сільського господарства. Наслідком цієї колективізації було зведення селянства до економічного рівня рабів, а разом з матеріальною нуждою та клясовим пригнобленням прийшло до утотоження всього «мужицького» — окреслення змінилося на всього «колгоспного» — з поняттям клясового «дна» в значеннях культурному та освітньому, в тому, що прийнято пов'язувати із стилем життя, побутом. Бути селянином, «колгоспником», значить займати найнижчий щабель клясової драбини радянського суспільства і терпіти всі зв'язані з цим обмеження та приниження.

Історичні обставини справили, що селянство було резервуаром і головною підпорою українства. Разом з ліквідацією селянства неминуче прийшло соціальне і культурне приниження в очах пересічного обивателя, міщанина, всього, що зв'язане з українським селом. До речі, більшовики ніяк не зуміли ліквідувати «міщанства» як духової постави, навпаки, вони самі скапітулювали перед ним. Цей факт треба пам'ятати, бо закріпачення українського села є глибшою раною, заданою українству, ніж фізична ліквідація української інтелігенції. Сьогодні фактично немає української великоміської культури. Наприклад, Львів, який міг би в певному значенні репрезентувати таку неросійську великоміську культуру і «стиль життя», через різні обставини такої функції не виконує. До цих обставин треба врахувати масові депортації, еміграцію, а також і легковаження того, щоб за німецької окупації всіляко заповнити українцями з навколишніх містечок та сіл опорожене якоюсь мірою місто.

Все українське є сільське, «колгоспне». Туристи оповідають, що деякі кияни з несмаком кривляться, коли довідаються, що якийсь фільм, який міг би їх зацікавити, демонструється українською мовою: «Эх, на колхозном языке!» Також кажуть, що продавці в книгарнях відповідають на запитання про окреслену книжку, виправдуючись: «Есть, но только на украинском языке». Така оцінка стосується також і українських журналів та газет. Щоб у цьому переконатися вистачить подивитися на «Україну», «Дніпро», або «Радянську Україну»: кукурудза, надої, силосування — це найважливіші теми для редакцій київських газет і журналів. Порівняйте «Україну» і «Огонек», «Дніпро» і «Юность», «Радянську Україну» і «Известия» — і ви побачите різницю. Або візьмім молодіжні газети — «Молодь України» та «Комсомольську правду». Перша всіляко закликає читача до виробничих зусиль на колгоспному лану чи молокофармі і переконує його, що це є життя, про яке «молодій людині слід думати та мріяти». Зате в «Комсомольской правде» можна прочитати про літературу, мистецтво та спорт; часто появляються там критичні листи читачів на різноманітні теми, провадяться дискусії (згадаймо тільки полеміку між «ліриками» і «фізиками»), але не про те, як краще... надійти корову.

Такої преси не тільки не хоче «місто». Її не підтримують також і селяни. Якби «колгоспна» преса висловлювала інтереси та прагнення селян, то її напевно читали б дуже радо. Але чому селянам підтримувати видання, метою яких є переконувати їх, що кріпацьке становище є власне те, чого селянам треба? Вони вже радше воліють передплатити такий журнал чи газету (якщо на це є гроші), читаючи які, можна хоч думкою вирватися до іншого, кращого життя. Велику помилку роблять ті, хто вважає, що притноблені кляси хочуть бачити в пресі, радіо, кіно життя таким, яке вони самі примушені вести. Шлях до популярності для українських радянських видань веде через відкинення теперішнього «колгоспного лиця», яке клясично репрезентує двотижневик «Україна». Це з одного боку. А з другого — через збільшення уваги для справ культури та побуту, через зацікавлення людиною і її проблемами, а не машиною та «виробництвом», в якому особовість людини не має значення. Повторюємо, що цілком новий масовий журнал типу «Нової хати» міг би виконати корисну роботу в гуманізації преси УРСР. А посилення зацікавлення «міською тематикою» ніяк не йшло б у розріз з офіційною ідеологією.

Дехто може поставити питання, чому перейматися нам, противникам комунізму та російсько-більшовицької системи, долею української комуністичної преси. Чи не було б краще, якби українські люди її взагалі не читали?

Думаємо, що так поставлене питання є неправильне, що альтернатива, висловлена в цій формі, є фальшива. Бо люди таки читатимуть — це ж не доба неписьменности. А якщо так, то для збереження національної окремишности українців треба, щоб українська мова була

мовою преси, радіо, телебачення. Певно, важливіше є, щоб люди по-українськи говорили; але про що люди говоритимуть, залежить від того, що вони читають у пресі або чують у радіо чи бачать у телевізорі. І якщо вони читатимуть та чути будуть там неукраїнську мову, вони щораз менше вживатимуть української мови навіть в особистих взаєминах. Мистецтво впливає на життя, а мова мистецтва на мову, якою людина висловлює свої почуття та погляди. Це знав Пушкін, коли казав своїй героїні писати листа по-французьки і пояснював, що

Она по-русски плохо знала,
Журналов наших не читала,
И выражалася с трудом
На языке своем родном...

Доцінюючи значення рідної мови, нам не вільно забувати про зміст. Однак — це справа окрема. Було б суцільною глупотою, парадоксом, а то й трагічним непорозумінням підтримувати журнали в стилі львівського «Жовтня» чи «Воюючого атеїста» тільки тому, що вони друкуються доброю українською літературною мовою. Чи ж можуть бути будь-які сумніви в тому, що Борис Пастернак, Ілля Еренбург та Віктор Некрасов є ближчі нам, ніж, наприклад, Юрій Мельничук, Микола Шамота або... Іван Кравцев?

**СТЕПАН ПРОЦЮК: ВАЖКИЙ ШЛЯХ
УКРАЇНСЬКОГО АВТОБУДУВАННЯ**

Автомобіль уже давно став предметом щоденного вжитку в усіх розвинених країнах. Але, не зважаючи на часті і такі голословіні заяви радянських джерел про ріст діапазону та об'єму продукції української машинобудівельної промисловости, на Україні фактично ще донедавна не існувало автомобільного будівництва.

Тим часом за даними, якими ми тепер розпоряджаємо, зусилля створити на Україні автобудування можна віднести вже до періоду першої світової війни. Очевидно, ці дані дуже неповні, бо автобудування належало тоді (і належить сьогодні) до сектора військової продукції, і стосовні дані з правила не підлягають оголошенню. Проте з деяких документів, які нещодавно опубліковано («Экономическое положение России накануне великой октябрьской революции», документи и материалы, изд. Академии наук СССР, Москва-Ленинград, 1957, часть 1, стор. 487 і наступні, стор. 597 і наступні), стає відомим, що в 1916-1917 рр. на засіданнях тогочасної комісії для перегляду плянів будівництва нових заводів воєнного відомства і т. зв. підготовчої комісії при Раді оборони розглядалося, між іншим, питання спорудження автозаводу на території України. Правда, цей проект розглядали лише як альтернативу іншого проекту, а саме — проекту використання для автобудування наявної технічної потужности на машинобудівельному заводі в Нахичевані (передмістя Ростова над Доном, по той бік ріки; в цьому районі побудовано пізніше відомий завод «Ростсільмаш»). Брак потрібного заводського устаткування, труднощі з одержанням його від альянтів, а також інтриги власників Нахичеванського заводу зумовили те, що альтернатива спорудження автозаводу на Україні не дістала підтримки на засіданнях згаданих вище комісій.

Цікаво буде у зв'язку з цим згадати прізвища відповідальних керівників цих комісій, які вже тоді (при цараті) цілком підтримували політику розбудови автопродукції тільки на центральних російських землях, себто ту саму політику, яка є властивою і більшовицькому режимові протягом малоощо не 40 років. Головою комісії для перегляду плянів будівництва військових заводів був А. А. Маніковський, тоді товариш воєнного міністра і водночас начальник Головного артилерійського управління; його відданість Росії, як такої, була така

велика, що й після революції він залишився на своєму посту, а в 1918-1920 рр. був начальником постачання червоної армії. Представником Головного військово-технічного управління в комісії був генерал-майор І. Кривошеїн, завідувач автобудування в Петрограді (цей пост створено щойно в 1916 р.) і головний прихильник концентрування російського автобудування в районах Петрограду та Москви. Головою підготовчої комісії при Раді оборони був Н. Н. Покровський, останній царський міністер закордонних справ (був призначений на цей пост 14 грудня 1916 р., після відставки Сазонова, але вже 15 березня 1917 р., як надто реакційний для нового Тимчасового уряду кн. Львова, мусів відступити місце Мілюкову). Всі згадані високі урядовці ніколи не проявили ніяких симпатій до України, і підтримки автобудування на Україні від них не можна було сподіватися.

За бурхливих років революції і в роки післявоєнні питання автобудування не ставилось ані на Україні, ані в СРСР у цілому. Основним завданням було тоді відбудувати зруйноване господарство, зокрема промисловість, в першу чергу гірничу та металургійну. Щойно пізніше, на базі відбудови цих ділянок можна було думати і про пляни машинобудування. Нагадаємо, що через десять років після революції підприємства машинобудівельної промисловости України, об'єднані в той час здебільша в т. зв. ЮМТ-і («Южный маштрест»), а частково в ГОМЗА («Государственное объединение машиностроительных заводов»), мали, в порівнянні з іншими машинобудівельними заводами СРСР, найслабшу технологічну базу. Відсоток зужитого устаткування на заводах ЮМТ-у виносив аж 43% (на заводах Ленінградського маштресту — 31%). Основна частина капіталовкладень була спрямована в 1925-1928 рр. на ремонт та відбудову старих підприємств, а не на будівництво нових заводів. З суми 103,2 млн карб., вкладених у машинобудівельну промисловість СРСР у період 1925/26 — 1927/28 рр., 88,6 млн карб. пішло на капітальний ремонт та реконструкцію старих заводів і лише 14,6 мільйонів карб. (себто 14,15%) — на побудову нових заводів («Доклад ВСНХ Совету труда и обороны СССР: Обзор капитального строительства союзной промышленности за 1925/26 — 1927/28 г.»; див. «Первые шаги индустриализации СССР, 1926-1927 гг.», сборник документов под ред. М. П. Кима, Акад. наук СССР, Госполитиздат, Москва, 1959, стор. 75-220).

Зусилля, спрямовані на відбудування промисловости в СССР, почали давати приблизно в 1928-1929 рр. деякі позитивні результати, що уможливили розгляд проблем і нового машинобудування, а зокрема автобудування. Тогочасні українські партійно-господарські кола почали й собі ставити питання побудови автозаводів на Україні. Зокрема сильними стали ці домагання в час дискусії та торгів уже під час здійснювання частинно змінюваних проєктів 1-ої п'ятирічки. Свій остаточний вислів знайшли ці домагання у плянах 2-ої п'ятирічки (1933-1937), що включали побудову на Україні великого автоскладального заводу [див. State Planning Commission of the USSR

(Gosplan), *The Second Five Year Plan for the Development of National Economy of the USSR, (1933-1937)*; International Publishers, New York (printed in the USSR), 1936, стор. 406]. Саме по собі це було велике досягнення, зокрема якщо взяти під увагу факт, що перший великий автозавод в СРСР, побудований фірмою Форда в Нижньому Новгороді (тепер Горький), дав продукцію лише в 1932 р. (хоч офіційно його відкрили наче б то 1 січня 1931 р.), а менше важливий тоді Московський автозавод [колишній завод АМО, пізніше завод ім. Сталіна (ЗІС), а тепер завод ім. Ліхачова (ЗІЛ)], докорінно реконструйований у 1930-1931 рр., почав випускати нові зразки автомашин теж лише в 1932 р. Вся річна продукція автомобілів у СРСР становила напередодні 2-ої п'ятирічки тільки 23 900 штук, в тому числі лише 300 особових автомашин. Проте, не зважаючи на введення в пляни другої п'ятирічки проекту побудови автозаводу на Україні, Україна його не одержала. Відомий розгром «українізаційної» політики в УРСР і взагалі широкий наступ Кремля на Україну в 1933-1934 рр. заторкнув теж господарські проекти, в тому числі і будівництво автоскладального заводу. Тільки напередодні 2-ої світової війни, в стадії реалізації 3-ої п'ятирічки (до речі, з стратегічних міркувань) розпочато будівництво автоскладального заводу у Дніпропетровську. Воно проходило дуже поволі; на момент вибуху німецько-більшовицької війни лише була впорядкована площа під завод і зведено фундаменти небагатьох будівель. Про призначення заводу та профіль його продукції в 1939-1941 р. нічого ще не було відомо.

Заки приступимо до розгляду стосовного стану на Україні після другої світової війни, корисно буде з'ясувати точніше, що саме являє собою автоскладальний завод, а також згадати про методи підготування та винесення рішень найвищими радянськими господарськими органами. Це доцільно зробити ще й тому, що, як буде сказано далі, четверта, т. зв. відбудівна п'ятирічка (1945-1950) ушасливила Україну кількома такими автоскладальними заводами. Господарську політику приписують інколи Куйбишеву або Орджонікідзе, як тогочасним керівникам господарського сектора в політбюрі. Проте справжніми ініціаторами багатьох важливих плянів та проектів були різні дорадники наркомів, які втішались інколи більшою, що так скажемо, тривкістю за самих наркомів та їх офіційних замісників. Також їх вплив на справи наркоматів був часто міцнішим. Найчастіше такими дорадниками були видатніші члени різних допоміжних органів наркоматів (у 1932-1937 рр. насамперед наркомату важкої промисловости), наприклад, технічно-наукових рад, наркоматських колегій (вузьких і поширених), сектора контролю виконання, а також спеціально запрошені консультанти. Зокрема міцний був голос тих дорадників та референтів, яких набирали з здебільша зовсім молодих, «надежных и преданных делу» партійних технічних кадрів, серед яких було багато абсолютів високих технічних шкіл у Москві. В 1932-1938 рр. шляхом консультацій різного порядку впливали на рішення

ня наркомату такі люди, як К. Д. Петухов, тоді начальник кадрів відділу Наркомтяжпрому (після війни він став міністром важкого машинобудування і членом ЦК компартії СРСР); М. Г. Первухін, тепер міністер середнього машинобудування СРСР і голова комісії для поточного планування народного господарства, а до відомої чистки Хрущовим політбюра в 1957 р. також член президії ЦК КПСС і член президії ради міністрів СРСР; в довоєнні роки (1935-1937) він був лише директором Кашірської ТЕЦ, з 1937 р. — головним інженером та заступником голови «Мосенерго», а потім — головою «Главенерго». Далі згадаємо І. І. Кузьміна, в 30-их роках новоспеченого випускника Електротехнічної академії ім. Будьонного (військової) та інженера на Московському ламповому заводі; в 1939 р. він став уже високим урядовцем комісії партійної контролю для промисловости, а після війни, в другій половині 50-их рр. — головою Держліану СРСР. Ще згадаємо І. А. Ліхачова, що на 30-ому році життя став директором найбільшого московського заводу (автозаводу; перебував він на цьому посту в 1926-1939 та в 1940-1950 рр.) і В. В. Вахрушева, на початку 30-их років директора Косогорського металургійного комбінату, пізніше директора Калінінського вагонного заводу, директора Кашірської ТЕЦ, згодом начальника «Мосенерго»; в 1937 р. він став наркомом місцевої промисловости РРФСР, в 1939 р. — наркомом вугільної промисловости, а в 1946 р. — міністром вугільної промисловости східних районів СРСР.

Отже ми показали людей, які стояли за лаштунками важливих господарських рішень Москви в 30-их рр., хоч у той час вони ще не були на верхах партійно-адміністративної драбини, а належали тільки до дорадників офіційних керманівчів економіки в СРСР: Куйбишева, Орджонікідзе, Кагановича. А проте їх роля була вже тоді рішальною, а їх голос у суто технічних чи економічно-господарських питаннях був навіть сильнішим за голос наркома¹⁾. Саме серед цих кіл московських «спеців» зародився в другій половині 30-их років напрямок, який зумовив серйозні викривлення в машинобудуванні на Україні, зокрема в автобудуванні. Згідно з цим напрямком, рекомендувалося, замість будувати нові автозаводи, розбудовувати існуючі, зокрема московський (тоді ЗІС) та горьковський, а, як підсобні

¹⁾ Про касту технічно-господарських працівників, російських патріотів та прихильників централізму, з яких виростали пізніші політично-державні керівники СРСР, переконливо пише американський дослідник Давід Гранік у своїй праці «The Red Executive» (Doubleday, New York, 1960, стор. 309-314), хоч він не знається добре на тому, хто персонально належав до цієї касты. У зв'язку з цим треба відмітити, що сьогоднішня верхівка в УРСР у великій мірі також належить до цієї касты. М. В. Підгорний закінчив у 1931 р. Київський технологічний інститут, О. І. Кириченко закінчив також 1931 р. Інститут механізації сільського господарства, Л. І. Брежнев — Дніпродзержинський металургійний інститут, Д. С. Полянський — Сільсько-господарський інститут у Харкові, В. В. Щербіцький — Дніпропетровський хемічно-технологічний інститут.

до них, будувати монтажні не то заводи, не то цехи, які складали б на місці автомашини з деталей та частин, завезених з головних заводів-продуцентів у Москві та Горькому. Головною ідеєю такої політики було нібито заощадування коштів транспортування готової продукції, бо, навантажуючи залізничні вагони півфабрикатами та вузлами, можна було повніше використати вантажомісткість вагонів. Такі міркування становили підґрунтя рішення побудувати і автоскладальний завод у Дніпропетровську. Дістаємо враження, що при цьому хотіли вбити одним пострілом двох зайців: дати Україні буцім то початки автобудування, а водночас власне не дати нічого, бо всі деталі та головні вузли автомобілів виготовлялися не на Україні, а в Москві.

Будування таких некомплектних автозбиральних заводів є нецільним і не відповідає модерній техніці. До речі, це виявилось напередодні війни, а також під час війни у практиці подібних заводів у Москві, Ульяновську, Харкові та в інших містах. Московський автоскладальний завод (названий пізніше заводом імени КІМ-у — Комуністичного інтернаціоналу молоді)²⁾ дуже скоро перебудовано на самостійний автобудівельний завод з повним циклом виробничих цехів, і тепер він відомий як Московський завод малолітражних автомобілів (основну його продукцію становить модель «Москвич — 107» і споріднені моделі). Також автоскладальний завод в Ульяновську поповнено незабаром основними виробничими цехами, і він теж перейшов на незалежну продукцію автомашин моделів: УАЗ-450 (автомобіль-фургон), УАЗ-450 Д та УАЗ-451 Д (вантажні, бортові автомобілі), УАЗ-450 В (службові автобуси на 8 місць та санітарні автомобілі). Всі ці моделі призначені в першу чергу для ґрунтових та низькоякісних шляхів. Також Харківський тракторо-збиральний завод не вдержався довго як збиральне підприємство. Він був побудований дуже близько Харківського тракторного заводу (ХТЗ). Транспортування з ХТЗ основних вузлів, двигунів, а також і шасі на цей збиральний завод відбувалося просто трамваєм, в нічну пору, по лінії, де ходили пасажирські трамваї. Очевидна відсталість такої «організації» виробництва примусила радянські пляново-господарські установи обладнати складальний завод додатковим устаткуванням, і тепер це підприємство, не зважаючи на те, що й далі має назву складального, одержує з ХТЗ лише деякі вузли, а фактично випускає окремі зразки садових та городніх тракторів і споріднені машини (див. «Харьков», справочная книга, Харьковское областное издатель-

²⁾ Дозволимо собі тут на малу дигресію від нашої теми. Завод ім. КІМ-у побудовано в районі Москви, який мав назву Сукіно Болото (хоч це виглядає на курйоз, але в 20-их рр. цій дільниці присвоєно назву: площа ім. Зінов'єва, при чому москвичі, як правило, вживали назви Болото ім. Зінов'єва, і ця незвичайна назва збереглася навіть на деяких плянах міста, надрукованих у той час). В цьому районі стояла велика різниця, а на довколишніні густарі звозили відпадки різниці і сміття з прилеглих вулиць.

ство, 1957, стор. 182). З 1959 р. цей завод виробляє теж дизельні двигуни типу СМД і самохідні гусеничні крани типу СКГ-30 (30-тонні, з стрілою в 25 метрів) для будівництва доменних та мартенівських печей, монтажу прокатних станів, теплоелектростанцій тощо («Промышленно-экономическая газета», число від 31 січня 1960 р.).

Як ми вже згадали, деякі пляни щодо автобудування на Україні введено в програму 4-ої п'ятирічки. Зокрема згадується в ній про побудову автоскладальних заводів в Одесі та Львові. Насамперед спостерігаємо, що згадані заводи знову запроєктовано не як автобудівельні, а як автоскладальні, себто з усіма недоліками, про які згадано вище. Збудований в Одесі завод спеціалізовано на випуск вантажних машин для безтарного транспорту зернових (себто зерно зсипають просто в автомашину, без вантаження в мішки). Всі найважливіші вузли автомобіля завод одержує з Горьковського автозаводу або навіть з Ульяновського заводу («Автомобильная и тракторная промышленность», 1954, ч. 1, стор. 1; 1956, ч. 6, стор. 17). В Одесі виготовляють лише вантажні платформи, кабіни для водіїв, сидіння та інші неважливі деталі. Основне завдання заводу полягає у збиранні завезених з Горького вузлів автомобіля ГАЗ-93. В 1959 р. завод почав випускати невеличкі серії автопричепів-вагонів для перевозу великої рогатої худоби (ці вагони довжиною коло 10 м. і вантажомісткістю в 7 тонн беруть 18-20 голів худоби, а являють собою лише причепа до тягача ЗІЛ-164; «Промышленно-эконом. газета», число від 2 грудня 1959 р.). У програмі на 1961-1962 рр. намічено для одеського заводу випуск невеличкої кількості полупричепів-фургонів місткістю в 12 тонн і полупричепів-холодильників місткістю в 10 тонн (для перевозу товарів, що швидко псуються). Ці нові серії причепів, призначені в основному для мішаного автогужового та залізничного транспорту, спаровані з тягачами неукраїнської продукції: МАЗ-200 та МАЗ-504. Текст пляну, наміченого на 1961 рік, говорить, що виробництво нового зразка полупричепів почнеться лише тоді, «коли першомоделі виявляться задовільними», іншими словами, стосовна продукція є лише експериментальною («Автомобильная промышленность», 1961, ч. 1, стор. 1-2).

Дуже химерної долі зазнав Львівський автоскладальний завод. Незабаром після початкових будівельних робіт розгорнулася війна на щаблі всесоюзних та республіканських плянових установ і міністерств на тему, якою повинна бути продукція заводу. У проєкті були автовантажувачі, автопричепа, автокрани, а в дальшому пляні — деякі моделі вантажних машин. В 1950 р. завод приступив до випуску машин. Але якраз у другій половині 50-их років, у зв'язку з плянами 5-ої п'ятирічки, а також у зв'язку з новою тенденцією, яка запанувала в СРСР і прямувала до повнішого використання «капіталістичного» досвіду фахівців західних територій, приєднаних до СРСР у 1939 та 1945 рр., задумано побудувати у Львові автобусний завод, а тому за автоскладальним заводом залишилось у висліді рішення сто-

совних міністерств виробництво лише автотранспорту, і завод відповідно переназвано на завод автотранспорту. Як результат цих «митарств» ми повинні відмітити, що випуск у Львові автопричепів зникає: він виносив у 1955 р. 5 009 штук, у 1956 р. — 3 026 штук, а в 1957 р. — лише 1 054 штуки («Народне господарство Львівської області», статистичний збірник, Держстатвидав, Львів, 1958, стор. 26, 246). З другого боку, випуск автобусів росте надзвичайно поволі. У 1956 р. завод повинен був дати 100 міських автобусів моделю «Львів» («Історія Львова», короткий нарис, в-цтво Львівського університету, 1956, стор. 255), проте даних про здійснення цього плану немає. Виробництво автокранів у Львові доведено в 1955 р. до 3 934 штук (моделі АК-32, пізніше ЛАЗ-690), але за наступних років воно не піднялося вище від цього рівня.

Щодо випуску вантажних автомобілів та автобусів картина на Україні була такою:

	1950	1953	1956	1957	1958	1959
УРСР	18 270 *)	19 584	21 491	22 700	19 800	12 600
РРФСР	277 646 **)	243 920	324 208	336 812	345 609	333 000
СРСР	298 341	276 795	366 840	381 820	389 199	370 500
Випуск УРСР у % до випуску РРФСР:						
	1950	1953	1956	1957	1958	1959
	6,58	8,03	6,63	6,74	5,72	3,77
Випуск УРСР у % до випуску СРСР						
	1950	1953	1956	1957	1958	1959
	6,13	7,08	5,86	5,95	5,09	3,45

*) План 1950 року передбачав випуск 25 000 автомобілів; іншими словами, план виконано лише на 73,2%.

***) Цифри щодо випуску вантажних автомобілів по РРФСР та СРСР одержано здебільша відніманням продукції особових машин від усієї продукції автомашин; оскільки радянські статистичні джерела дають просто незрозуміло точні цифри щодо випуску особових машин, то й наведені цифри щодо вантажних машин чи автобусів виходять теж непотрібно точними.

Джерела: Промышленность СССР, статистический сборник, Госстатиздат, Москва, 1957, стор. 223, 225.

Народное хозяйство СССР в 1958 году, статистический сборник, Госстатиздат, М., 1959, стор. 242, 324.

Народное хозяйство СССР в 1959 году, статистический сборник, Госстатиздат, М., 1960, стор. 216, 284, 287.

Як бачимо, в 1953-1959 рр. продукція українського автобудування не тільки не росла, а навіть меншала.

Контроверсійним є питання точної дати початку праці львівських заводів. Так В. П. Огоновський («Успіхи соціалістичної індустріалі-

зації в західних областях Української РСР», у збірнику «З історії західноукраїнських земель», АН УРСР, випуск 3, К., 1958, стор. 136) пише: «В 1947 р. вступили до ладу два великі заводи: автотранспортувачів та автобусний». Зовсім інше говорить В. Задорожний та М. Паламарчук («Успіхи економічного розвитку західних областей Укр. РСР», Держполітвидав, К., 1960, стор. 32), а саме: «У 1948 р. було розпочато будівництво найбільшого машинобудівельного підприємства міста — заводу автотранспортувачів». І далі: «Через два роки (1950) став до ладу один із найбільших заводів міста — автобусний». Але автобусний завод дав першу продукцію аж у 1956 р. (див. «Народне господарство Львівської області», статист. збірник, Держстатвидав, Львів, 1958, стор. 49).

Детальна аналіза періоду від 1948 до 1959 р. виявляє, що було б дуже неточно називати продукцію згаданих заводів автотранспортуванням у повному розумінні цього слова. Як було відмічено, одеський завод — це типово складальне підприємство (в російській термінології: механо-сборочное предприятие). Проте і львівські заводи, хоч і не називаються складальними, працюють за таким самим принципом, що й одеський. Напр., автотранспортувачі моделей 4000 М та 4003, які становлять основну продукцію заводу автотранспортувачів, на 60% складаються з уніфікованих та нормалізованих деталей і вузлів російської продукції (ГАЗ-51, ЗІЛ-150), які завозяться у Львів з Москви та Горького. Також автокрани ЛАЗ-690 мають усі основні вузли автомобіля ЗІЛ-150. Деякі вузли доводилося завозити з ще більших відстаней; наприклад, гарячі штамповані деталі приходять з Уляновську (віддаль — 2300 км), пластинчасті ланцюги — аж із Челябінської області. А тим часом виробництво всіх цих везених здалека деталей можна було б зовсім легко налагодити на львівських заводах. Ще дивніше стає, коли ми довідаємося, що й автобусний завод завозить багато сірого та сталюого литва з менського та горьковського заводів. Те саме робить він і з склом, хоч має тут же, у Львові великий новий склозавод (С. М. Ямпольський, «Всесірно прискорювати створення та освоєння виробництва нових машин», у збірнику «Резерви промисловости західних областей України», Книжково-журнальне видавництво, Львів, 1958, стор. 16-17).

Цікавою є взагалі історія моделей випуску Львівського автобусного заводу. Спочатку москвичі хотіли конче накинути львов'янам випуск свого застарілого моделю ЗІЛ-155 (раніше ЗІС-155), який мав ряд маркантних недоліків. Наприклад, сидіння автобуса ЗІЛ-155 з гумового субституту поганої якості (за специфікацією всесоюзного міністерства хемічної промисловости) є в чотири рази важчим за сидіння подібних моделів автобусів, які випускає італійська промисловість («Фіят»); вага віконного скла з причини надмірної і непотрібної товщини шиби (6 або й 8 мм.) є на 84% більшою за вагу скляних вікон англійських автобусів «Лейланд». Також гумові шини автобуса є без потреби великими, і вже ці три фактори зумовляють збільшення ва-

ги автобуса ЗІЛ-155 більше, ніж на пів тонни. Все це, а також технічно-конструкційні недоліки, напр., поганої якості карбуратор (модель К-80), є причиною того, що потужність цього автобуса виявилася на 40% нижчою за потужність, якої вимагає маневрування автобусом в умовах великого міста («Автомобильный транспорт», 1954, ч. 5, стор. 11). Зовсім не дивно, що львівські конструктори запротестували проти намагання примусити львівський завод освоювати виробництво цього відсталого моделю. Завдяки деякому збільшенню автономії українських установ у 1956-1957 рр. (у зв'язку з реорганізацією та децентралізацією управління промисловістю СРСР, які перевів Хрущов) пощастило налагодити випуск автобусів оригінальної конструкції (модель ЛАЗ-695; А. Куц та М. Черниш, «Боротьба комуністичної партії за індустріалізацію Львова», у книзі «Нариси історії Львова», Книжково-журнальне видавництво, Львів, 1956, стор. 327-328). Модель ЛАЗ-695 дістає дальші поліпшення, і тепер уже спроектовані моделі ЛАЗ-695 Б та ЛАЗ-695 В (В. Я. Селифонов, «Автомобильная промышленность СССР в 1959-1965 годах», изд. «Знание», Москва, 1959, стор. 27). Крім моделей автобусів міського типу, львівський завод розпочав у січні 1960 р. випускати невеликі серії автобуса ЛАЗ-697 («Турист») для перевозу пасажирів на коротких та середніх міжміських маршрутах, але точної, бодай плянної цифри річного випуску цих автобусів так і немає («Автомобильная промышленность», 1960, ч. 3, стор. 44). Дані, наведені І. Іваніном («Наши перспективы в предстоящем семилетии», «Коммунист Украины», 1959, ч. 1, стор. 23) про те, що потужність устаткування Львівського автобусного заводу може дозволити випуск 1000 машин «Турист» у рік, ще зовсім не означають, що їх стільки продукують. Про те, що львівські підприємства взагалі, а автобусний завод зокрема, грубо не виконують пляну на 1960 рік, гостро говорив секретар компартії України М. Підгорний на львівському з'їзді партактиву, що обговорював тези січневого (1961) пленуму КПРС («Радянська Україна» від 10 лютого 1961 р.). Автобус моделю «Турист», мабуть, не виправдав сподівань, покладених на нього, і під технічним поглядом, бо в другій половині 1961 р. випущено на заводі первозбір нового типу міжміського автобуса, названого «Україна-2». У випадку задовільних результатів його випробувань він увійде в програму виробництва заводу в 1962-63 рр. («Экономическая газета», ч. 12 від 23 жовтня 1961 р., стор. 48). Також відмічаємо спроби керівників Львівського раднаргосту поліпшити працю і заводу автотранспорту. Плянна цифра його продукції в 1963 р. говорить про 20 тисяч автотранспорту річно і про 5-7 тисяч гідрокранів річно. Навряд чи такі показники будуть досягнені, бо тільки в грудні 1961 р. завод нарешті звільнено від випуску позапрофільної продукції. Введення нової продукції на конвейер також натрапляє на перешкоди з боку центральних (московських) плянових установ; наприклад, ще й досі не приступлено до виготовлення шин для 10-тонних автотранспортувачів, які завод має випускати в 1962-1963 рр.

(«Экономическая газета», ч. 10 від 9 жовтня 1961 р.). Якими б не були пляни для львівських заводів, сумним фактом залишається те, що двигуни та вузли передачі далі завозяться з Москви. Беручи на увагу такий стан речей, не можна дивуватися, що ще в 1959 р. закордонні спеціалісти окреслювали українські заводи автомобільної ділянки у Львові та в Одесі як філіяли московського заводу (ЗІЛ) або горьковського заводу (ГАЗ) (див. Barney K. Schwalberg, Manpower Utilization in the Soviet Automobile Industry [Supplementary Report], publ. by US Bureau of Census, Washington, 1959).

Ми порушили вище питання неповних виробничих циклів на українських заводах автобудування, які є причиною немічності цієї ділянки. Така неповна структура українських машинобудівельних заводів має інколи ще й інші, не відразу помітні, але дуже шкідливі форми, які ховаються за ширмою процесів «вузької кооперації» чи «творчої співдружби».³⁾ Наприклад, коли повідомляють про налагодження на українських верстатобудівельних заводах випуску нових моделей металорізних верстатів «у кооперації» з московськими чи ленінградськими заводами, то це на практиці означає, що українські заводи є в цьому випадку лише виробничими площадками-цехами для згаданих російських заводів. Усі конструкторські проекти, вся документація нових моделей верстатів розробляються в Росії і посилаються на українські заводи до неухильного виконання. Часто також найважливіші вузли верстату (гідропривід, електронне устаткування і т. д.) завозяться готовими з інших, спеціалізованих заводів. Такі форми «творчої співдружби» є типовими і для заводів українського автобудування.

Наведені приклади з практики українського машинобудування з'ясовують труднощі, з якими доводиться боротися планово-господарським організаціям на Україні, коли йдеться про введення у виробничу програму нових зразків машин. Повертаючися до проблеми автобудування, маємо ствердити, що його справжні початки треба віднести щойно до 1960 року, що становить запізнення, коли порівняти з

³⁾ Такої долі не уникають навіть дуже великі заводи. Наприклад, потужні турбіни для Онцької ГЕС (1953 р.), Кахівської ГЕС (1954 р., потужність турбіни — 58 тисяч квт.), Іркутської ГЕС (1955 р., потужність турбіни — 90 тисяч квт.) і Новосибірської ГЕС (1957-1958 р.) були, що правда, виготовлені на Харківському турбінному заводі (ХТЗ ім. Кірова), але спроектованими були вони на Лелінградському металічному заводі (ЛМЗ ім. Сталіна), і від нього ХТЗ дістав усю технічну документацію. До речі, це мало місце тоді, коли якраз на ЛМЗ були змушені працювати такі видатні українські спеціалісти гідротурбобудування, як М. І. Бойченко, О. В. Хищенко, Г. А. Дробилко, Т. В. Ковальчук (головний консультант), Н. Н. Робук, В. Д. Климченко, В. С. Савченко та інші. Лише в 1958-1959 р. створено і на ХТЗ нове конструкторське бюро, якому доручено проектування турбін для Кременчуцької та Дніпродзержинської ГЕС-ів (Н. Н. Ковалев, В. С. Квятковский, «Гидротурбостроение в СССР», Госэнергоиздат, Москва-Ленінград, 1957, стор. 92).

станом у передових індустріальних країнах світу, приблизно на добрих 40 років. Бо щойно в 1960 р. повинні були розпочати діяти Запорізький та Кременчуцький автозаводи. Але й тут маємо до діла власне не з побудовою нових заводів, а тільки з реконструкцією давно наявних, а саме — заводу «Комунар» у Запоріжжі та комбайнового заводу в Кременчуку. До речі, радянські джерела люблять повторяти, що завод «Комунар» почав будувати комбайни «уже» в 1930 р. («Промисловість Радянської України за 40 років», Держполітвидав, К., 1957, стор. 155); але водночас ці джерела промовчують, що Олександрівське (Запоріжжя) було центром сільсько-господарського машинобудування ще на початку ХХ стол. (Е. И. Измаиловская, «Русское сельско-хозяйственное машиностроение», Москва, 1920). Після першої світової війни, вже в 1924-1925 р. завод «Комунар» наладнав одним із перших широке виробництво і випускав більшими серіями сінокосилки та механічні граблі («Металлопромисленность СССР в 1924-1925 опера. году», итоги і ближайшие перспективы, под редакц. В. И. Межлаука, Центральное управление печати ВСНХ, М.-Л., 1925, стор. 206). Під час другої світової війни завод був дуже пошкоджений; після реконструкції він відновив продукцію зернових комбайнів у 1947 р. (781 штука), але вже в 1952 р. цей вид продукції з нього зняли і пробували переключити його на випуск спеціалізованих комбайнів (бурякозбиральні, кукурудзо-збиральні і т. д.). Подібну політику застосовано і до Кременчуцького заводу, в наслідок чого зернові комбайни в 1953-1956 рр. на Україні не будувались. Натомість завод випускав дещо більше, ніж 4 000 бурякокомбайнів у рік. Такі зміни означали далеко не повне використання виробничих потужностей згаданих заводів (у 1957 р. — приблизно на 20%), що вдаряло в очі навіть у такій країні технічних та організаційних недотягнень, як СРСР. Намагання доцільніше використати потужність Запорізького та Кременчуцького заводів було одним з стимулів наладати в них виробництво автомобілів. Другим мотивом рішення є те, що концентрація виробництва автомобілів лише в Росії і тільки на декількох великих заводах (Москва, Горький, Урал⁴) є крайньо некорисною з стратегічного погляду. В разі війни частина території СРСР може швидко опинитися в руках ворога, і дуже важко дати прогнозу, котра саме частина СРСР буде загрожена найбільше. Все ж таки відомо, що військові кола, напр., у США не дуже спішать повторяти кроки Наполеона чи Гітлера (хоч при їх походах рішально заважила на неуспіхах повна невідготованість інвазійних армій, зокрема не враховано кліматичних умов та психології населення окупованих територій); натомість ці кола детально розробляють проекти удару в невралгічних точках євразійського запілля СРСР. В англо-

⁴) Такі нові радянські автозаводи, як менський чи кутаїський, мають дуже спеціальний профіль продукції (важкі самоскиди, автомобілі-тягачі), а їх участь у всесоюзній продукції щодо кількісних показників є ще дуже незначною.

мовній термінології ці райони окреслюються назвами: Volga Manufacturing Subregion, Urals Manufacturing Subregion, Kuznets-Novosibirsk Manufacturing Zone.

Важко теж сказати, чи в мотивах наладати автобудування на Україні відіграли якусь роль домагання чи принаймні бажання українських партійно-господарських республіканських кіл. Такі домагання знаходили куди міцніший вислів у період першої і ще навіть другої п'ятирічки; тепер більше перспективними є хібащо тактичні взаємні торги та поступки.

Технічно-економічні показники реконструйованого запорізького та кременчуцького заводів є дуже скупими і покищо дуже мізерними. Кременчуцький завод випускатиме лише дуже важкі вантажні автомашини в 12 та 14 тонн, з 8-циліндровими двигунами типу «V» на 240-260 кінських сил, а також автоскиди такої ж вантажомісткості (10-тонні). Об'єм продукції заводу невідомий. «Экономическая газета» в числі від 12 листопада 1960 р. подала, що випуск автомашин на заводі виросте в 1961 р. вдвічі у порівнянні з 1960 р., а в 1965 р. — вшестеро. Але цифрові дані щодо 1960 р. не наводяться; якщо ж взяти на увагу факт, що і в 1960 р. на заводі ще проходили перебудівні роботи, то можна сміло сказати, що продукція 1960 р. була дуже незначною. Нічого не говориться про те, чи будуть вироблятися основні вузли автомашин на українських заводах, чи знову завозитимуться з Москви або Горького. Точнішими даними розпоряджаємо про продукцію запорізького заводу. Він випускатиме мікролітражні автомашини моделю «Запорожець» з бензиновим 4-циліндровим двигуном на 23 кінські сили; вага автомашини дорівнюватиме приблизно всього 600 кг. Якщо маємо більше даних про «Запорожця», то це тому, що він є одним із козирів радянської пропаганди, а його експериментальні зразки виставлялися на декількох міжнародних ярмарках у 1961-1962 рр. Ці експериментальні моделі були виготовлені не на конвейері заводу, а кустарним порядком; щождо регулярної продукції, то вона не була наладжаною ще й на кінець 1961 року. «Экономическая газета» в ч. 21 від 25 грудня 1961 р. повідомила, що «Запорожець» лише «готовитися к экзаменам». Причиною такого великого запізнення випуску «Запорожця» є те, що вже під час виготовлення його пробних моделей виявлено ряд конструкційних та технологічних недоліків, які в масовій продукції автомашини дали б колосальні збитки. Зокрема виявилися при пробах зовсім недоладними система холодження двигуна (в літній період) і стартер, який дуже погано працював при низьких температурах (зимою). Серйозні недоліки знайдено теж у системі мащення, підогрівача, запалюючих свічок, електричного устаткування. Незадовільним виявилось термічне оброблення важливих деталей машин, зокрема двигуна. До деякої міри завинив туг інженерський колектив запорізького заводу (головний інженер — І. Сорочкін); але в основному вина падає на погану організацію виробництва важливих

вузлів автомашин на багатьох допоміжних підприємствах. З 696 стандартних вузлів та деталей, необхідних для виготовлення «Запорожця» (офіційно-технічна назва автомобіля: ЗАЗ-965), лише 406 виготовлятиметься на підприємствах України, а 290 вузлів завозитиметься таки з російських заводів: підогрівачі — з Шадрінську, електричне устаткування — з Сутінську, свічки — з Тюменя. Плян передбачав випуск у 1961 р. 12 500 «Запорожців». Проте з повідомлень «Економіческої газети», які ми навели вище, і з повідомлень закордонних спеціалістів, які знайомилися з станом виробництва на ЗАЗ (див. статтю «Sand im Getriebe», «Der Spiegel», ч. 35 від 23. 8. 1961), відомо, що цього пляну не виконано. Ще пізнього літа 1961 р. підсобні підприємства запорозького заводу навіть не розпочали виробництва приділених йому за пляном частин автомобіля, що більше — на ЗАЗ бракувало ще різних потрібних машин, головний конвейер тільки складався, не був ще повністю обладнаний лако-фарбувальний цех заводу. Реконструкція заводу проходила з великими труднощами, з причини поспіху зроблено деякі помилки у пляні технологічного устаткування цехів, і їх треба було виправляти. А поспіх був зумовлений необхідністю якнайшвидше ввести на ринок усього СРСР, а також у радянський експорт, економні малолітражні машини (зужиття бензини на «Запорожці» має виносити 5,5 л. на 100 км), замість неекономних і небажаних населенню СРСР дорогих і до того незручних моделей ЗІС-101, ЗІЛ-110, ЗІМ, ЗІЛ-111 і ГАЗ-13 («Чайка») (В. Папковський, «Какого типа легковые автомобили нам нужны?»; «Коммунист», 1959, ч. 14, стор. 126-128). На жаль, і «Запорожець» не може похвалитися гарною формою: в ньому трохи штучно і незручно об'єднано конструкторські досягнення закордонних малолітражних машин, і чужинецькі експерти іронічно називають його «фольксфіятовичем». З огляду на вище сказане треба припускати, що продукція як запорізького, так і кременчуцького заводів була в 1961 р. в експериментальній стадії і дуже незначною. Статистичне повідомлення про виконання народньо-господарського пляну на Україні в 1961 р. про автомашини, особові та вантажні, зовсім не згадує. Зате допомогло, мабуть, втручання Підгорного у Львові, про яке ми згадали вище, бо Львівський автобусний завод дав у 1961 р. 4 100 машин («Радянська Україна від 1 лютого 1962 р.). Українські партійні кола теж проявили значніший інтерес до справ машинобудування на Україні, зокрема до автобудування: 14 лютого 1962 р. відбулася в ЦК КПУ спеціальна нарада у справі машинобудування на Україні, і треба сподіватися, що показники українського автобудування в 1962 р. будуть набагато кращими від показників 1961 року («Радянська Україна» він 15 лютого 1962 р.).

При обговоренні справи автобудування на Україні ми не можемо не зупинитися над проблемою Дніпропетровського автозаводу (ДАЗ). Про цей завод було доволі багато відомостей в українській радянській пресі в 1946-1947 рр. У «Радянській Україні» того часу можна на-

віль знайти фотознімки будованих корпусів цього заводу. Виразно згадує про нього теж академік К. Воблій («Die Sowjet-Ukraine», SWA-Verlag, Berlin, 1948, стор. 89). Але від 1948 р. жодних офіційних відомостей про нього немає. Зате розпоряджаємо свідченнями німецьких військовополонених, які повернулися з СРСР у 1955-1956 рр. Згідно з цими свідченнями, в 1945-1946 рр. працювало на будові ДАЗ-у коло 6 500 робітників; вони мали до вжитку американські та німецькі будівельні машини. Недалеко від площі будівництва, яка охоплювала близько 10 кв. км, знаходився концентраційний табір на 18 000 людей. У 1950 р. вибудовано вже 15 великих корпусів заводу, і велися земляні роботи під 12 нових будівель. Завод, згідно з тогочасними відомостями, мав будувати за ліцензією вантажні машини ЗІС-150 (на 4,5 тонни), автосамоскиди на 5,5 тонни і військові вантажні машини на 3,5 тонни. Завод мав теж ліцензію будувати машини «Победа». Неясною є відомість, згідно з якою ДАЗ мав був одержувати двигуни до «Победи» з Києва. Німецькі полонені твердять, що на передмісті Києва Сирець побудовано завод двигунів з демонтованого устаткування відомих німецьких заводів «Опель» у Рюссельсгаймі⁵). Про ДАЗ привезли відомості також американські туристи, які побували в СРСР у 1959-1960 рр. Вони кажуть, що будівництво ДАЗ було в той час уже завершеним. Про його продукцію немає жодних точних даних. Деякі джерела подають, що на ньому випускають теж автомашини ЗІЛ-585 (D. B. Shimkin, «Soviet Automobile Industry — Expanded and Partially Modernized», «Automotive Industries», May 15, 1953). Треба думати, що цей дуже великий завод переведено в сектор військового машинобудування. Останнім часом згадується інколи в радянських джерелах якийсь завод автомобільних агрегатів в Дніпропетровську. Ряд факторів говорить за тим, що під цією новою назвою може ховатися колишній ДАЗ, продукцію якого частинно переведено в 1960 р. назад на цивільний сектор. Держплан УРСР приписав заводі автомобільних агрегатів виробництво устаткування, призначеного для широко закроеного розбудування Криворізького залізничного і Никопільського та Велико-Токманського манганового басейнів. Завод випускає шахтові вагонетки, вібраційні апарати для збірного залізобетону, устаткування збагачувальних комбінатів, фільтри, рамові пили, пароводяну арматуру і запасні частини для автомашин. Не зважаючи на наявність цих даних, профіль виробництва заводу автомобільних агрегатів є дуже неясний, його дуже часто міняють (див. статтю: «Разве это специализация?», «Промышленно-экономическая газета» від 12 лютого 1960 р.). Побудова найбільшого в Європі заводу автомобільних шин (гумових коліс) у Дніпропетровську, повністю здійснена англійським контрактором (Shaw McNell & Co.) в 1959-1961 рр. («The Times», London, 17. 2. 1959, а також жу-

⁵) Dr. Erich Toussaint, «Die russische Automobilindustrie», «Ost-Probleme», грудень 1954.

рнал «Soviet Union», 1960, ч. 120, стор. 30)⁶⁾, тільки підтверджує здогад, що, крім запорозького та кременчуцького автозаводів, знаходиться поблизу ще якийсь відборець продукції шинного заводу в Дніпропетровському. В якому об'ємі і в якій формі належить ДАЗ до засекреченого сектора автобудування на Україні, сказати важко. Зате є цілком певною річчю, що такий сектор є заступленим на Україні багатьма заводами. Деякі з них називаються просто монтажними (напр., у Дарниці і селищі Узел біля Дніпропетровського), деякі «демонтажними» (Бердичів), декотрі належать до групи танкових заводів (Жданов, Харків — напр., відомий завод ч. 183) або заводів двигунів (Харків, Полтава, Таганріг), деякі ховаються під назвою «ремонтних» заводів і т. д. Характеристики цих заводів ми не можемо тут дати.

З усього вище наведеного виходить, що справжній початок автобудування (цивільного сектора) на Україні треба віднести до 1961-1962 року. Як воно розвиватиметься в майбутньому, покаже статистика. Загроза того, що Москва намагатиметься зробити українські автозаводи залежними від російських автозаводів, існує далі. Щоправда, у випадку «Запорожця» його двигуни вироблятиме Мелітопільський завод на Україні, але велика частина важливих вузлів для українських заводів (зокрема двигуни для одеського, кременчуцького та львівських заводів) надходитиме з російських заводів. Про це цілком виразно говорять перспективні плани щодо машинобудівельної промисловості, розроблені в недавно відновленому Науково-дослідному інституті держплану СРСР (під керівництвом А. Єфімова та П. М. Аламшєва) також і для «Южной экономической зоны» СРСР. Вони передбачають спеціалізацію українського машинобудування у виробництві відлитих, відкутих та штампованих деталей машин, а також нормалів (гвинти, шворені, гайки, завіси, шарніри тощо), а далі знову побудову складальних заводів. Дослівно теза звучить так: «Следует создать заводы по сборке различных машин и изделий из деталей и агрегатов, изготовленных на специализированных заводах» (А. Омаровский, «Вопросы районирования и размещения машиностроения в СССР» у збірнику «Вопросы планирования и размещения промышленности», Госпланиздат, Москва, 1959, стор. 107). Якщо йдеться про автобудування, то ці ж плани точно окреслюють, де будуть існувати ці спеціалізовані заводи. Вони кажуть: «Главнейшими поставщиками отдельных деталей и агрегатов для главных автомобильных и тракторных заводов являются специализированные предприятия Москвы, Ленинграда, Ярославля, Владимира, Куйбышева, Саратова, Челябинска и др. городов» (ibid., стор. 91. Все щастя в тому, що Держплан СРСР, вже не має тепер такого аподиктичного голосу, як раніше, і Держплан УРСР, а також правління українських раднаргоспів мають

⁶⁾ Шинний завод мав працювати вже в другій половині 1961 р., але ще в грудні 1961 р. не був перебраний Державною комісією відбору («Економ. газета», 21 грудня 1961 р.).

кращі можливості обстоювати свої пляни. Відомо, що незабаром після Хрущовської децентралізації управління промисловістю знову мали місце зусилля дати Держплянові СРСР спеціальні права контролювати працю раднаргоспів. Ці зусилля зустріли доволі різку критику прихильників раднаргоспів, напр., Флора Козлова, В. Н. Новікова (Ленінградський раднаргосп), І. Борисова (Куйбишевський раднаргосп) та інших, і деякі «централізатори» (напр., Булганін, Н. К. Байбаков) були усунені з постів.

Але й українським партійним, плянувальним та технічним організаціям треба буде докласти більше зусиль, ніж дотепер, щоб забезпечити безперерйне і якісне українське автобудування. Навіть у розхвалювані нині львівські автобуси «Турист» та «Україна-2» можна внести ряд суттєвих поліпшень, бо подібні автобуси німецької продукції (М. А. Н.) є такі ліпшими за українські. Крутий зріст випуску автобусів на ЛАЗ (4 100 штук у 1961 р.) не є правилом; відомо, що в попередньому році (1960) випуск становив лише 2 000 штук («Економіка Радянської України», 1961, ч. 2, стор. 121). Конструкційна сторона «Запорозжця» є далекою від досконалости, а взагалі автомашинна ледве надається для доріг без твердого покриття, яких на Україні є ще дуже багато. Відмічаємо спроби накинути запорозькому заводі вузько спеціальну продукцію, напр., мікролітражні автомобілі, модифіковані для вживання военними інвалідами. Така спеціалізація є шкідливою, бо не дозволяє розгорнути великосерійної, справді масової продукції. З цієї причини Одеський автоскладальний завод чи Львівський завод автотранспорту є на ділі невеликими, малопотужними підприємствами; надто великого значення в народньому господарстві України і навіть у ділянці українського машинобудування їм ніяк приписати не можна. З бігом часу устаткування одеського заводу стало вже перестарілим, його треба цілком модернізувати. Тим часом ця модернізація охоплює мінімальну частину парку машин: у 1957 р. модернізовано всього 1,6% устаткування, в 1958 р. — 2,3%, в 1959 р. — 2,7% (В. Лепеха, «Модернізація промислового устаткування — найважливіша умова технічного прогресу», «Економіка Радянської України», 1961, ч. 2, стор. 76-81). Сильно кульгає на українських автозаводах організація праці. В результаті нерівномірних достав тільки в четвертому кварталі 1960 р. наднормативні запаси виробничих матеріалів становили на одеському заводі на 1 січня 1961 р. 360 тисяч карб. Великі наднормативні запаси виробничих матеріалів створюються на заводах з причини невиконання плянів. На кінець 1960 р. вони становили на Львівському заводі автотранспорту понад 1 мільйон карб., а на Кременчуцькому автозаводі — аж 4 мільйони карб.) (П. Домашенко, «Посилити боротьбу за раціональне використання матеріялових ресурсів», «Економіка Радянської України»,

7) В нових карбованцях (після грошової реформи в січні 1961 р., коли 10 карб. прирівняно до 1 нового карбованця).

1961, ч. 3, стор. 46-52). Профіль виробництва кременчуцького та львівських заводів зовсім не продиктовані потребами економіки України, величезна частина їх випуску йде за межі України, а водночас треба завозити багато автомашин на Україну з неукраїнських заводів. Не порушуємо тут уже таких питань, посередньо зв'язаних з налагодженням автобудування на Україні, як забезпечення працівників заводів квартирами,⁸⁾ побутовим обслуговуванням, транспортом; про це можна прочитати багато гірких слів у радянській пресі. Проте в загальному факт налагодження автобудування у великих серіях на Україні на початку нашого десятиліття треба визнати значним досягненням української економіки; отже заповнено ту прогалину в нашому машинобудуванні, яку Україна дотепер відчувала дуже боляче.

⁸⁾ Хотілося б нагадати тут читачам про одну темну сторінку індустріалізації України в минулому. Дуже небагато людей поза кордонами СРСР знає про те, що робітники і навіть інженерно-адміністративний персонал «первістка» п'ятирічок на Україні — Харківського тракторного заводу роками жили в неймовірно мізерних бараках, які своїм виглядом нагадували бараки концентраційних таборів. Численними були теж випадки, коли мобілізовані, завезені працівники ХТЗ за браком місця навіть у бараках, жили в шатрах. Німецький інженер-спеціаліст Карл Газе, який був наприкінці 30-их рр. консультантом в СРСР, опублікував фотознімки поселень працівників ХТЗ (Karl Haase, «Barakenstadt des Charkower Traktorenwerkes» у книзі «Und du siehst die Sowjets richtig», Berlin-Leipzig, 1937, стор. 72-73). Пізніше побудовано на пустарях біля ХТЗ багатоповерхові житлові будинки-казарми, в які поволі почали переселятися більш упривілейовані працівники заводу. Тіснота в перенаселених квартирах, зокрема в кухнях, зумовила в 1933-1934 рр. небуденне явище. Коло 6-ої год., під вечір на сусідніх пустарях появилися жителі селища, які на вільному вогні, під голим небом варили в казанках те, що зуміли роздобути в ті голодні роки (див. фото у згаданій книзі на стор. 77). Другим мотивом такого дивного поступування було те, що варили в ті роки шматок м'яса в присутності інших квартирантів було рівнозначне провокації. А були й акці, що просто соромилися варити при інших, напр., конину, тому й тікали з готуванням страви на довколишні пустарі.

ПРИЧИНКИ ДО ДИСКУСІЇ

МАРТА БОГАЧЕВСЬКА: ПРОБЛЕМА ДВОХ БАТЬКІВЩИН

*Світи нам, Вітчино, світи!
Світи, кохана Україно,
Щоб знали ми, куди нам йти
У слушную годину.*

(Пісня українців у США)

Однією з тем, яка вже від довшого часу хвилює українську молодь у США і викликає часті дискусії, є т. зв. «проблема двох батьківщин». Свідомо вживаю окреслення «так звана», бо, на мою думку, такої проблеми ні у США, ні в інших західних країнах немає. Ті, які вважають, що присяга на вірність США є або кривоприсягою, або застережним політичним маневром, ще думають категоріями «старокрайових», тобто галицьких та радянських, відносин. Там нас більшою або меншою мірою придушувано та гноблено, і були навіть намагання нас цілковито знищити. В таких обставинах лояльність супроти чужої держави чи вірність їй мали з природи речі характер сумнівний. Але тут, де ми є переважно постійними гістьми і де чужа держава не дискримінує нас і не має наміру нас нищити, наше ставлення до цієї чужої держави не має причин бути ворожим.

Може, ці міркування допоможуть моїм одноліткам скристалізувати свій погляд на ці справи.

Коли я, будучи ще цілком молодою, романтично настроєною дівчиною, яка виховалася на символіці українських визвольних змагань, приймала американське громадянство, я аж ніяк не відчувала на собі суворих поглядів моїх предків. Я вважала, що моє рішення було цілком правильне. І сьогодні — хоч я далі є молодою, але вже холоднокровно думаючою людиною — я також не відчуваю закидів своєї чітко виплеканої національної совісти. Вважаю, що на протилежність до нашої попередньої заробітчанської еміграції нова еміграція, тобто наші батьки, була примушена покинути рідні порogi не під економічним, а під політичним тиском. Наші батьки рятували своє життя, свою людську гідність, своє, Богом дане право на свободу. Вони, як і ми, вважали, що їхнє щастя тісно пов'язане з долею всього нашого народу і що вони могли б принести більше доб-

ра для нього і більше спричинитися до його остаточного визволення. Їм вірилося, що еміграція, скитання чужиною триватимуть два-три роки, може, десять-п'ятнадцять років, а тоді — «вітай, рідна земле; вітайте, рідні пороги!» Далі мала прийти посилена праця для своєї національної спільноти.

Оперте на такі мрії життя на чужині мало тимчасовий характер, як, до речі, такий тимчасовий характер мала в своїй основі також і заробітчанська еміграція. Тому мало хто приймав громадянство чужої держави. Очікувано якщо не на «сурми до бою», то принаймні на заклики до «організованого повернення додому». А в міжчасі похід відбувся в цілком протилежному напрямі: політична еміграція почала втрачати характер тимчасовості, і то в прискореному темпі. Особливо молодь явно висловлювала свою неохоту постійно жити в атмосфері провізорій і працювати ніби на якомусь вулкані. Вона почала щораз глибше вrostати в своє оточення. Це є зрозуміле і, на жаль, природне явище. Кожна еміграція стає частинно або навіть цілковито жертвою асиміляції. Ідеться тільки про те, щоб такий процес стримати, сповільнити або модифікувати.

В такому випадку треба поставити перед молоддю інші можливості, інші цілі, ніж дилему між двома крайностями — або жити в емігрантському гетті, або погодитися на повну асиміляцію. Треба змагати до того, щоб потомки наших емігрантів зберегли почуття свого українського походження, любов і прив'язання до своєї національної культури. Така розв'язка втягнула б молодь, що почувалася вже свobodно на новому терені і вже має важливі контакти до чужого суспільства, до праці на користь українського народу. Поширити та поглибити ці можливості і використати їх — це наше найважливіше завдання.

Ми бачимо, що США розкотили своє життя на всю широчінь, що тут панує добробут і постійно зростає життєвий стандарт, який дійшов уже до меж переситу. Тому у США ставлять перед молоддю важку для здобуття мету — творять «корпуси миру», що базуються на гуманності, самопосягати, жертвенній праці для добра інших, — праці, яка може дати людині внутрішнє задоволення.

Подібним заборолом проти надміру матеріального добробуту, проти переситу, які нас оточують, повинна бути для нас, української молоді на чужині, Україна. Вона є для нас «голубою даллю» Кулішевого Малахія, вона має стати для нас провідною зорею і дати нам ідейні стимули, щоб ми могли відрізнятись від чужого оточення. Вона повинна рятувати нас перед конформізмом і допомогти нам зберегти нашу індивідуальність. Розумна і регулярна праця для України дає нам можливість проявити себе і втекти від масового осиріння. Концепція України, як складової частини нашого ідейного та гуманітарного світогляду, виключить зайве політиканство. У такій площині лояльність супроти США і любов до України та вірність їй не будуть про-

тиставитись одна одній; навпаки, вони взаємно доповнюватимуть себе. Тоді любов до України і знання її культури не утруднять молоді життя, а збагатять його і поширять світогляд нашої молоді.

Подаючи молоді такий, сказати б, рецепт праці для України, ми аж ніяк не робимо з неї якихось «опортуністів». Ми тільки даємо якнайбільшій кількості нашої молоді можливість зберегти духовий зв'язок з матірнім коренем.

Правда, така концепція України буде різнитися від образу «жінки у вишитій сорочці, з колоссям у руках, з синявою під карими очима і з полум'яним поглядом». Також не можна цієї концепції будувати «на принципі сили» — навіть тоді, якби ця сила мала опинитися в руках самих українців. Бо ніхто з молоді не бажає України однопартійної, тоталітарної.

Нас, емігрантів, лучать з іншими громадянами США негативне, а то й вороже ставлення до СРСР і прагнення якнайбільше його послабити, а то й знищити, щоб у цей спосіб визволити Україну. Але, не зважаючи на напружені взаємини між країнами комуністичного блоку і Заходом, покищо гарячої війни немає, і тому ще не існує небезпека, щоб «брат ішов на брата». Навіть на випадок такої війни факт, що ми опинилися б по цьому боці барикади, не був би питанням, важким до розв'язання: нам, на жаль, уже не раз доводилося розв'язувати цю проблему під Жовтими водами і під Полтавою, на Маківці і на Лисоні, на повстанських бойовищах під час і після другої світової війни, а останньо навіть у Кореї.

Можна б ще порушити справу нашого ставлення до членства України в Об'єднаних Націях. Насправді — це не є жадною проблемою. Ми цілком свідомі того, що теперішня УРСР не є самостійною, цілковито суверенною державою. Куди цікавішим було б питання, яке становище ми зайняли б до України, якби вона була справді суверенною, цілковито самостійною державою з однопартійним тоталістським ладом, опертим на матеріалістичний світогляд. Я думаю, що з таким ладом нам важко було б погодитися. Адже ми маємо сильно розвинуте почуття особистої свободи, ми віримо в рівність усіх людей, у гуманність, у засади суспільної та міжнародньої співпраці — засади, сперті на ідеали справедливості і християнської моралі.

Все ж таки нам не слід цілковито відмежовуватися від радянської України. Її населення є в своїй більшості українським. Вважаю, що є доцільним і вказаним втримувати і нав'язувати тісні контакти з Україною, з її потребами та вимогами. Зокрема треба нам, молоді, докладно стежити за всіма проявами життя на Україні і за всіма процесами та змінами, які там мають місце. Відомо, що книги, журнали, платівки тощо мають серед нашої еміграції великий попит. Це — явище відрадне. Молодим людям, зокрема тут народженим, є набагато легше нав'язати контакти з Україною. Сьогодні вже не нале-

жить до непоборних неможливостей відвідати Україну, а в цей спосіб дається зв'язки скріпити, пізнати відносини і вичути можливості для ефективної допомоги.

Досі ми вели розважання над концепцією України, завданням якої було б стримати асиміляційний процес. Однак життя на чужині має свої тверді вимоги. Не вільно в цій ділянці перебільшувати, не вільно замикати себе в гетті і весь час «дихати евшан-зіллям», привезеним з батьківщини. Це не здорово. Зрештою «евшан-зілля» тільки нагадає Україну, а не породжує любови до ніколи не баченої батьківщини.

Не менше небезпечним є вживати поняття України як заслони, паравану, «ескейп-механізму» для всього негативного в нашому теперішньому становищі, бо це веде до переідеалізації України і до уявлення її в нереальних формах та барвах. «І ставок, і млинок, і вишневий садок» ще не творять суті України. Заводи, авта, радіомережа тощо покрили також і Україну. Чей же не зліквідуємо великих міст на Україні (за 20-их років це не вдалося Стамбулійському в Болгарії!). До того, «круті завулки, соломою криті хати» аж ніяк не промовляють серцю молоді.

Також не можна ставити Україну «в центр світу» і робити з неї якусь самоціль. Це дуже боляче дається відчувати в нашій емігрантській дійсності. Твердження про утиски України з часів трипільської культури і до сьогодні створює навколо нас «політичний нюанс» і вороже настроює проти нас навіть тих, хто в засаді міг би бути нам прихильний. Наслідком цього є наші постійні нарікання на вороже ставлення всіх до нас, українців, а також і нарікання на дискримінацію, якщо не можемо чи не вміємо вибитися в чужому оточенні. Чи не полягає ця «дискримінація» в нас самих?

Адже містер Цеплінський не зрадив Польщі, прийнявши один з важливих державних постів у США, хоч польська держава є сьогодні «дещо» більш політичним реалітетом, ніж українська. Ми можемо працювати і для України, і для Америки, і особисто для себе самих. Одне не виключає ні другого ні третього.

Адже містер Цеплінський не зрадив Польщі, прийнявши один з загрожують нашому ідеалові вірності Україні. Однією з цих проблем є матеріалізм, — не як ідея, а як реальне життєве явище, — який оточує нас з усіх боків і сильно підточує наш суспільний організм. Правда, важко жити в нестатках та нужді і при цьому працювати для ідеї. Але завигідне, розкішне життя з усіма своїми перепадами, з браком самодисципліни, занепадом моралі, легковаженням традиції не сміє стати для нас життєвою метою. А все це можна помічати в нас щораз частіше, щораз яскравіше. Через підкреслення фальшивих вартостей само собою мусить з'явитися байдужість до всіх цілей і прикмет справжнього, жертвенного, відданого національ-

ній справі українця. Тут полягає одна з найбільших небезпек: загроза швидкої і певної асиміляції.

Молодь, що зуміє обминути ці небезпеки і побороти ці труднощі, стане віч-на-віч з іншою, не менш серйозною трудностю.

Досі мова йшла про проблему двох батьківщин.

Але в нас на еміграції постало кілька «батьківщин», які воюють одна проти одної всіма дозволеними і недозволеними засобами. Ці «батьківщини» намагаються приєднати до себе якнайбільше співпрацівників та прихильників. Якби війна велася тільки на «фронтах старшої генерації», то це не було б жадною трагедією, бо можна припускати, що старші все ж таки мають більше розуму і в цій боротьбі не переступлять дозволених меж. Однак війна охоплює також молодь і навіть дітей. Кожний тягне їх у свій бік і настроює на свій лад. Все це підкошує довір'я молодих, знеохочує їх, розколює їхні душі, а в кінцевому наслідку мусить довести до втрати ідейності, до повної зневіри і тим самим до цілковитої асиміляції.

Не в проблемі «двох батьківщин», — ще раз підкреслюємо, що для молоді така проблема не існує, — а у взаємних роздорах лежить уся небезпека можливого прискорення асиміляційного процесу серед молодого покоління.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

І ДОЛЯ ЇІ АВТОРА ІСТОРІЯ ОДНІЄІ КНИЖКИ

Мова йде про книжку Миколи Плевака «Статті, розвідки й біо-бібліографічні матеріали», *) що вийшла в кінці минулого року під маркою Української вільної академії наук у США, заходами і коштом Петра Антоновича Плевака, брата покійного літературознавця. Книжка складається з трьох частин: 1) Вступні статті редактора — Григорія Костюка, що широко характеризують життя і творчість М. Плевака. 2) Основна частина — збірка праць М. Плевака. 3) Спогади про нього: Петра Плевака, Юрія Плевака-Оранського (сина М. Плевака) і Деміда Бурка.

Стосовно основної частини книжки треба сказати, що в ній уміщено далеко не всі праці Плевака і, можливо, не конче ті, які упорядник хотів би вмістити, а скорше ті, які вдалося розшукати по європейських та американських бібліотеках. Увесь матеріал своєю чергою розпадається на три розділи. У першому історико-літературні статті та розвідки. З них найважливіша є велика розвідка, опублікована 1916 року «Про стиль і мову повісті Г. Ф. Квітки „Маруся”». Тут подана така ґрунтовна аналіза мови й стилю Квітки-Основ'яненка, яка й досі лишається неперевершеною щодо своєї докладности. Другою щодо важливости я поставив би розвідку «Шевченко і критика. (Еволюція поглядів на Шевченка)», опубліковану вперше в харківському місячнику «Червоний шлях» за 1924 рік. Якщо перша вражає просто великою працею над текстом (як не працює тепер ні один радянський літературознавець), то актуальність другої передусім у тому, що Плевако докладно простежив еволюцію поглядів на Шевченка, в тому числі й російської критики, навіть ворожі виступи проти Шевченка і Віссаріона Белінського й інших російських критиків, і перевидання цієї статті є найкращим спростуванням тверджень сучасного радянського шевченкознавства, яке безнастанно говорить про любов і прихильність Белінського до Шевченка, одверто фальшуючи загальновідомі факти. Вартісна стаття про Грицька Григоренка й інші. Менш важливою є стаття «Шевченко в цифрах», оскільки хронологія життя й творчости Шевченка, про яку йдеться в цій стат-

*) Микола Плевако, «Статті, розвідки й біо-бібліографічні матеріали». Вибір, редакція текстів, бібліографія та примітки Г. О. Костюка. Нью-Йорк-Париж, 1961, 808 стор.

ті, дуже докладно вистудіювана пізнішими радянськими літературознавцями, і ця праця може виглядати дещо застарілою.

Своєрідне місце в цьому розділі посідає велика стаття «Економічний стан України, класова структура її суспільства й українське письменство в першій половині XIX століття». Вона є вступом до «Хрестоматії нової української літератури» і являє собою якраз те, чого Плевако не хотів говорити і говорив з примусу, щоб марксистсько-соціологічною фразеологією закамуювати появу великої хрестоматії української літератури. Тому автор говорить тут не так від себе, як наводить цілі великі уступи з модного тоді історика-марксиста Матвія Яворського. Редактор включив до видання цю статтю для того, щоб відтворити атмосферу, в якій ученому доводилося працювати в 1920-их роках, і, я думаю, зробив слушно.

У другій частині йдуть матеріали до історії нової української літератури з названої хрестоматії та окремо велика стаття «Біографічні та бібліографічні матеріали до вивчення творчості Леоніда Глібова». Третя частина — знову матеріали до історії української літератури з хрестоматії від 80-их рр. минулого до початку 20-их рр. поточного століття.

*

У такому випадкові, як Плевако, говорити про книжку — це наперед сказати дещо про її автора. Поява книжки відтворює типову біографію українського вченого тієї доби з трагічним кінцем, спільним для багатьох людей того покоління. У спогадах його сина знаходимо таку розповідь:

«Тяжкий, пригнічуючий і незабутній спогад. Думаю, що було це під час зимової перерви 1936 року. Був я у батька в Києві. Зайшов Олекса Наумович Синявський. Не хотів їм перешкоджати і вийшов до сусідньої кімнати. Чув їх голоси. За якийсь час — тиша. Здалося це мені дивним. Зайшов подивитися... Друзі стояли мовчки, міцно обнявшись. На очах сльози. Зніжковіли. Останні слова прощання, і Олекса Наумович відійшов. На мій здивований і запитливий погляд батько відповів: „Ми ж не знаємо, коли бачимось востаннє. На всякий випадок — прощаємось”.

«Влітку 1937 року до нас, у село Прохорівку, де ми з батьком відпочивали, прийшов лист від Наталії Константинівни Синявської. В листі була страшна фраза: „Олекса поїхав на дачу”. Фраза умовлена та очікувана. Це означало: „Олексу арештували”. Синявська з дітьми негайно покинула хату і Бог зна куди виїхала. Батько приголомшений докраю. Перериваємо вакації. Пакуємось. Вертаємось до Києва. Від пароплава не йдемо звичайними вулицями, а якимись стежками, безлюдними провулками. Батько не знаходить собі місця в Києві. Їдемо до Харкова. До нашої хати не хоче входити через двері. Щоб не бачили сусіди. Влазить з валізкою через вікно. Цим ще більше звертає на себе увагу. Я замикаю двері. У цей час вже

хтось з сусідів прибігає і питає, чи в нас щось не сталося, бо хтось ліз у вікно.

«У Харкові ночує батько кожного разу в іншому місці. Не знаходить заспокоєння. Страх переслідування й стежі. Повертається до Києва. Відпроваджую до поїзду. Коло вагона зустрічаємо уніформованого енкаведиста. З безнадією в очах дивиться на мене. Кажу, що той, хто арештує, не ходить в уніформі. Умовляємося про телеграму. Та виявилось, що перед ним було ще кілька місяців пекельного чекання на арешт».

Заарештували Плевака у травні 1838 року. Після тортур у в'язниці його засудили на п'ять років вільного заслання в Казахстані. Там він учителював у сільській школі і жив у землянці, у якій знайшли його з розрубаною головою 25 квітня 1941 року. Докладніші обставини вбивства невідомі. Такий кінець. Але вернімося до початку.

Микола Плевако народився на Слобожанщині. Вчився в одній з харківських гімназій, а з 1910 року в Харківському університеті. Уже студентом виявив нахил до наукової праці в ділянці історії української літератури і був залишений професорським стипендіятом при кафедрі проф. Миколи Сумцова. Студентом же написав і перші наукові праці: «Григорій Квітка-Основ'яненко» і «О стиле и языке повести Г. Ф. Квитки „Маруся”». (Обидві надруковані пізніше, в 1916 році). Революція й українська визвольна війна застала Плевака вже з солідним науковим дорібком. Перед наступом червоних на Харків він виїхав до Кам'янця Подільського, де протягом 1919-21 рр. читав в Українському державному університеті курс української літератури. Емігрувати відмовився і в 1921 році повернувся до Харкова, ставши професором при кафедрі М. Сумцова, а по смерті останнього, з 1922, очолив його кафедру.

На 1920-і роки припадає найплідніший період діяльності Плевака. У списку бібліографії велика кількість праць про Г. Сковороду, Б. Грінченка, М. Костомарова, Т. Шевченка, М. Чернявського й інших. Крім того, солідна «Хрестоматія нової української літератури» у двох томах і головна праця життя Плевака — біо-бібліографічний словник українських письменників, над яким він працював ціле десятиліття (1924-34), але вона не побачила світу, бо на час її закінчення політична і культурна ситуація на Україні змінилася далеко на гірше. Уже з початку 1930-их рр. його почали переслідувати. Перестали друкувати його твори, позбавили права викладати в Харківському ІНО, потім виключили й з Інституту літератури ім. Шевченка, де він керував Кабінетом бібліографії. Довелось переїхати до Києва, де Плевакові вдалося влаштуватися, мабуть, на випадкові заробітки в Академії наук. Праці й ім'я Плевака перестали згадувати. Що було далі — вже знаємо. Так кінчилася наукова кар'єра. І тут починається історія цієї книжки, до якої я повернуся на закінчення.

Микола Плевако був людиною українського ренесансу 1920-их років, в тому розумінні, що поклав свою працю й життя на відродження української культури. Факт його перебування 1919–1921 рр. у Кам'яній Подільському говорить сам за себе. Не відважившись піти на чужину, Плевако думав, що і в обставинах радянських він зможе працювати для української науки, заплативши за це тільки декларацією лояльності супроти влади. Але, як виявилось, вимагали далеко більше: не тільки цілковитого знеосблення, а й зречення науки, в тому елементарному розумінні, щоб фальшувати факти і чорне називати білим. На це Плевако піти не міг і трагічно загинув разом з сотнями найкращих представників української культури.

*

Григорій Костюк, характеризуючи Плевака як літературознавця, висловлює думку, з якою я цілковито погоджуюся:

«Як історик і дослідник української літератури М. А. Плевако зформувався під впливом двох течій в українській історично-літературній науці, які на кінці XIX і на початку XX століть були панівними. Це, з одного боку, течія культурно-історична, з виразними ознаками наукового позитивізму та етнографізму (акад. Д. І. Багалій, М. Ф. Сумцов), а з другого — соціологічно-народницька, що в основу пізнання літературно-мистецьких творів клала принцип відображення історичного процесу в його триєдиному вияві: ідеї соціальної справедливості, ідеї національного визволення й ідеї народності (Сергій Єфремов). Обидві ці течії в українській дійсності мирно співіснували і часто навіть не вважали себе чимось окремим. Пояснюється це тим, що обидві вони своїм корінням виходили з драгоманивської науки про реалізм як „розумну битопись” в літературі й позитивізм як основу в науці». (М. А. Плевако, стор. 8). Автор говорить далі, що позитивні й від'ємні риси цих течій однаково позначилися на працях Плевака першого періоду. Якщо розвинути дещо це зовсім слушне твердження автора стосовно негативних рис, то це означало б, що народницька школа в літературознавстві розглядала літературу тільки з утилітарного погляду її користи для суспільства, ніколи не розуміючи її, і мистецтва в цілому, як окремого світу в собі. А обое разом, і народництво й позитивізм, відмовлялися розуміти іраціональне в мистецтві, тобто той підтекст, який творить зерно мистецтва, визнаючи натомість тільки такий реалізм, якого в дійсності в мистецтві немає.

Переглядаючи тексти Плевака, я дійсно подекуди знайшов у нього ці слабості. Але, на щастя, для Плевака це не мало істотного значення, бо в час його діяльності либонь головним завданням історії української літератури було збирання самих фактів, і він з уподобання був збирачем, складаючи все цеглина до цеглини. Вистачає навести один лише пасус з статті про Грицька Григоренка, щоб переконатися в тому, як любовно він працював над збиранням фактів з історії нашої літератури.

«Наш час, — пише він, — час буйного розвитку української науки взагалі, зокрема її літературознавства, становить перед нами величезне завдання щодо виявлення й вивчення нашої літературної спадщини. Ні наші видавництва, ні наша критика не повинні обминати ніяких фактів нашого літературного минулого, навпаки, — повинні видавати та всебічно й глибоко вивчати поруч із видатними, першорядними літературними явищами й так звані другорядні, що зв'язані з ним єдиним ланцюгом широкого літературного процесу й абсолютно потрібні для правильної й повної історично-літературної синтези».

Це твердження Плевака мало першорядне значення тоді і ще більше тепер, по тридцятьох роках (стаття опублікована в 1930 році), бо радянське літературознавство протягом усього цього часу працювало в протилежному напрямі, проscribeючи кожного українського письменника, що не підходив під їхнє розуміння «прогресивної» літератури. І тільки останніми роками вони самі вжахнулися, до чого збідніла під їх опікою українська література, а покійний уже тепер акад. Олександр Білецький у 1957 році мусів повторити наведену нами думку Плевака про збирання всіх літературних фактів, дослівно таки пишучи, що в свій час «вульгарні соціологи намагалися звести українську літературу до десятка, а то й менше імен, називаючи всіх інших „буржуазними ідеологами”». І далі він говорить про потребу витягати на світ «забутих» і не «уникати розгляду реакційних чи націоналістичних течій та творчості окремих письменників».

Як збирач фактів, Плевако був з покликання бібліографом. В його ідеї, яку він конкретно й здійснював, будучи керівником Кабінету бібліографії Інституту ім. Шевченка в Харкові, було описати й занотувати всі книжкові й періодичні видання й опублікувати вичерпну бібліографію всієї української літератури, так щоб кожен редактор, видавець чи дослідник не розшукував кожного разу все від початку самотужки, а мав готову повну бібліографію до кожного письменника.

На шляху до реалізації цього велетенського задуму Плевако встиг зробити дуже багато. Не люблячи перебільшувати, я все ж заризикую сказати, що Плевако був, мабуть, найбільшим бібліографом української літератури, являючи в одній особі ніби цілий бібліографічний інститут. Частина цієї праці, мабуть, загинула у вигляді закінченого вже на 1934 рік біо-бібліографічного словника українських письменників. Щоправда, недавно появилася повідомлення в пресі, що Інститут літератури ім. Шевченка дістав у свої фонди архів Миколи Плевака. Можливо, що мова йде саме про цей словник. Але частина бібліографічної праці Плевака збереглася в опублікованих ним двох томах «Хрестоматії нової української літератури» 1923 і 1926 року. Тепер вона є справді бібліографічною рідкістю, і видавці зробили зовсім слушно, включивши її майже всю в книжку, яку ми тепер обговорюємо. Я говорю майже всю, бо бібліографія деяких письменників радянського періоду, що тоді щойно були початкуючі, сюди не увійшла. Я думаю, що особливе значення цієї книжки насамперед у ба-

гатує бібліографії. Візьму лише два приклади. Шевченкова бібліографія, що покриває в цьому виданні 39 сторінок дрібного, майже шифрованого друку, була, треба гадати, найповнішою на час публікації хрестоматії, і я не знаю, чи щось подібне могло бути видане за цей час. Не можу говорити про академічне видання творів Шевченка, але припускаю, що в нього не могло бути включене все. Другий приклад характеризує Плевака не тільки як бібліографа, а й як текстолога. Я ще не сказав, що Плевака був також знаменитим текстологом. Йому, разом з Айзенштоком, належить солідна праця над текстами Шевченка. У нашому прикладі йдеться про вміщену в цій книжці студію на 116 сторінок «Біографічні та бібліографічні матеріали до вивчення творчості Леоніда Глібова». Тут подана вичерпна і, складається враження, остаточна аналіза текстів усіх творів Глібова, з зазначенням варіантів і першодруків.

Плевака належав до того покоління вчених, яким передусім ішлося про наукову об'єктивність чи, я вжив би ще ліпше слово, — правдивість дослідження. Він міг прийняти марксистсько-соціологічну фразеологію і обставлятися нею, як цитами, але, дійшовши до фактів, мусів подавати їх такими, як вони є. Тому, наприклад, у статті «Шевченко і критика» він не потребував керуватися ніякими політичними міркуваннями, а лише стверджував об'єктивні факти, кажучи таке: «Вперше голоси критики щодо Шевченка залунали зараз же по виході у світ його „Кобзаря” року 1840. Української критики тоді ще не було, а російська однодушно привітала вихід „Кобзаря” глузуванням з самого Шевченка, з української мови і всього українського. Поезії Шевченка зустріли критики петербурзьких журналів так само вороже, як і твори Котляревського, Квітки й інших письменників».

Ясна річ, що це суперечило головній і наскрізь фальшивій настанові радянського літературознавства пізніших десятиліть, ніби українська література тільки й зустрічала дружню, «братерську» підтримку російської критики. Тому доля Плевака мусіла бути неминує такою, як вона була. На середину 1930-их років всі праці Плевака були вилучені з ужитку й засуджені на забуття. Тут я повертаюся знову до історії цієї книжки.

На ній стоїть марка Української вільної академії наук в США, і, скільки мені відомо, видання її обговорювалося в цій інституції. Вона упорядкована і належно опрацьована літературознавцем Григорієм Костюком. Треба віддати належне редакторові — він поклав дуже багато праці на збирання і впорядкування матеріалів. Але нічого цього не сталося б, якби не заходився коло видання книжки невтомний Петро Антонович Плевака. Він не тільки фінансував видання, а й кілька років потратив на шукання редактора, поки йому пощастило з Г. Костюком, нарешті, багато праці й видатків коштувало йому назбирати матеріали з багатьох бібліотек світу. Так завдяки йому появилася ця цінна книжка.

Іван КОШЕЛІВЕЦЬ

Солідна праця про Нарбута

П. Білецький, «Георгій Іванович Нарбут», Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, Київ, 1959, тираж 1600 примірників.

Книга Платона Олександровича Білецького — сорок шість багато ілюстрованих сторінок тексту, прощитих чотирма кольоровими вкладками, і двадцять одна сторінка репродукцій. В цілому це видання високого рівня. Дивно багато розказано тут про Нарбута — і про життя та особу мистця, і про Україну — як тогочасну, так і споконвічну, і про твори «одного з кращих російських художників книги у передреволюційний час і першого визначного майстра української радянської графіки». Про твори Нарбута в книзі сказано у багатьох планах: про їх «зміст», генезу, скерованість і — дуже речево — про їх техніку, часом не тільки стару, а й нову, самобутню, оригінальну.

Завдання автора монографії — реабілітаційного характеру. Він доводить, що Нарбута «останніми роками» (!) несправедливо в радянській критиці замовчувано, що тепер настав час познайомити молодь з його спадщиною і таким чином припинити нарешті збіднювання історії українського мистецтва. У зв'язку з цим завданням і, звичайно, згідно з пануючою в тому кліматі погодою, автор у досить категоричній формі «з'ясував» значення дійсно таки феномену, ім'я якому — Георгій Нарбут. Щоправда, читачеві скрізь ясно, що в автора книги, насиченої знанням і любов'ю до мистецтва, руки за спиною зв'язані.

Поруч захоплення самобутністю і такою вродженою «українськістю» Нарбута, автор мусів знайти прий-

няту для влади формулу реабілітації спадщини складного, під усіма поглядами складного мистця. Найперше треба було якщо не довести, то бодай поставити тезу, що Нарбут не був представником ідеології «Мира искусства», як не був і послідовним виразником — автор узяв ці слова в лапки — «української національної ідеї». Далі годиться ствердити, що Нарбутова творчість взагалі не була занепадницькою, реакційною, що була вона національною, а не космополітичною, як у О. Бенуа, К. Сомова, Л. Бакста. У книзі згадується про Нарбутове захоплення Дюрером, Ю. Діцом і взагалі німецькою (і японською) графікою, що його архітектурні фантазії нагадують Піранезі; але ця тема у Білецького сильно ретушується: не можна її ні зовсім обійти, ні розвинути...

Автор подає кілька власних і авторитетних чужих оцінок творчого доробку Нарбута. Проте їхній характер такий, що доки вони підсумкові й загальні, вони правильні, правдиві, а кожна спроба деталізації мимохіть стає недомовкою, перекрученням, фальшивкою. «Усіма знавцями та цінителями графіки Нарбут був визнаний найкращим майстром книжкового оформлення в Росії. Якщо в 1906 році І. Я. Вільбіну доводилося перекопувати всіх, що цей „малорос" не позбавлений здібностей, то в 1919 році він висловлював уже загальну думку, коли казав: „Нарбут величезних, цілком неосяжних розмірів талант. Я вважаю його за найвидатнішого, найбільшого з російських графіків».

Наведене закінчення одного з розділів монографії — гарний акорд. Проте написана повнозвучною, добре витриманою мовою, книга П. Бі-

лецького — це не тільки надзвичайно тонке плетиво знань про наше мистецтво, зокрема про Нарбута, і вияв безсумнівно доброї волі українського вченого; це також і «хвост», і (кому ж вони справді страшні і кого вони влаштовують?) базарні лайки.

«Хвостом» залишилася тема: Нарбут і «Мир искусства». Бурмотання, а не аргументування, вишло з авторової спроби провести виразну межу між українським мистцем і його колегами, до речі, чужинцями для Росії. Переважно чужинного походження. Натомість ось такий деталь, не «забутий» автором, справді «звучить» і вражає: «У 1916 році Нарбута обрали до комітету „Мир искусства“, куди навіть його колишні вчителі та старші товариші Є. Лансере, М. Добужинський, Г. Остроумова-Лебедева потрапили лише як кандидати»...

Авторові, звичайно, легко написати, але тяжко довести, що не «бойчукісти» і не В. Єрмілов, а саме Нарбут перекикається з нашим сьогоднішнім днем», що Нарбут, як людина і мистець, жив Україною, любив її мистецтво і для нього працював, але «свій хист художника Нарбут часто спрямовував проти російського самодержавства, а потім українського контрреволюційного націоналізму».

Причетність Нарбута до «націоналізму» довелося частково визнати, щоб відразу її відповідно «пояснити» і ...заперечити: «Правда, один час, через відсутність сталих політичних поглядів, захоплений національною романтикою, він у межах виконання графічних завдань хитнувся в бік націоналізму, але незабаром висловив своє справжнє ставлення до нього, хоча б у такій різкій карикатурі, як „Пес мочащий“» (стор. 6).

Подібні твердження у книзі повторюються, але... на тлі цікавих для українського читача фактів. «Думки його спрямовані до майбутнього української культури... Події, що їх з захопленням спостерігав Нарбут, посилюють у нього давню надію попрацювати на ниві ук-

раїнського мистецтва. Дедалі більше міцніє прагнення повернутися до рідного вогнища... Нарбут повернувся на Україну у розквіті майстерності, у стані надзвичайного піднесення. Все здавалося йому цікавим, він ні від чого не відмовлявся, займався всім, до чого мав здібності. Слабенько розбираючись у калейдоскопі подій, Нарбут аж ніяк не був політичним діячем: академія мистецтв, у якій його незабаром обрали ректором, і графічна робота — ось коло його інтересів. Політична обмеженість Нарбута призвела до того, що він прийняв замовлення Центральної ради і виконав для неї проєкти герба, печаток, грошових знаків, поштових марок» (стор. 32).

На наступній сторінці Нарбуту, за відомим зразком, «пришивається» своєрідне «шкідництво», хоча ще додається матеріал про розмах мистця: «І Нарбут почав уже дещо розуміти в подіях і своєрідно висловлювати протест проти „нового уряду“. Так, ескізи костюмів для гетьмана та козацької старшини робити утрировано нарядними (ось і межа нашої похвали для авторової мови! — О. І.). З сміхом зображав він перед дружиною, як серйозно і поважно позуватимуть вони в цьому вбранні перед народом. Деякі замовлення, одверто їх саботуючи, виконував якнайгірше. Одного разу, коли Нарбуту поставили вимогу відкинути все „неукраїнське“ з його художніх засобів, він відтворив еkleктично кволий „цироукраїнський“ стиль Судомори. Але роботодавці не розуміли його злих жартів: гетьман пошив собі за ескізом Нарбута жупан, а обкладинку в дусі Судомори надрукували. На одному з аркушів свого щоденника, „Діаріюша“ художник вміщує малюнок під назвою „Пес мочащий“: на тлі Софійської дзвіниці собака досить недвозначно поводитьсь з атрибутами „гетьмана“ та „добровольчого“ війська... Він мріяв про оформлення „Тараса Бульби“ Гоголя та „Енеїди“ Котляревського. Пробна ілюстрація до Котляревського, подана ним до видавництва

„Друкар”, є одним з кращих його творів. У цій речі, можливо, вперше по-справжньому виявив Нарбут свою не абияку кольористичну обдарованість... барви справляють велике враження... На цьому ніби завуальованому тлі постає група, композиція якої нагадує одну із старих українських гравюр, на якій зображено студентів Києво-Могилянської академії, очолюваних богинею знання Афіною”. Художник досягає гармонії фарб, багатства відтінків кожного кольору, з яких утворюються окремі „партії, що поєднуються, складають єдину симфонію”. В цей же час Нарбут створює українські гральні карти, значення яких в тому, „що художник докладно вивчив і зрозумів стиль старого українського портрета та увічнив у майстерних малюнках його зразки. Таким чином ця робота має, крім художнього, ще історико-етнографічне значення. Нарбут подає тут усі шари стародавнього українського суспільства, від селянки до шляхетної пані, від простого козака до владного гетьмана». В цей час він подорожує Полтавщиною, їздить у 1918 р. до Кам'янця. Малює українські садиби. Тоді ж Нарбут відновляє працю над «Українською абеткою», над другим варіантом абетки, яка своїм виїмчастим відчуттям краси пропорцій і деякими мотивами знову нагадує А. Дюрера, а інколи давні французькі роботи.

Над абеткою Нарбут почав був працювати ще перед революцією. Тільки, згідно з вимогою видавців, вона мусіла бути одноразово українською і російською. П. Вілецький розповідає про вперту боротьбу Нарбута з шовінізмом росіян: «Видавництво прагнуло навіть вилучити з аркушів абетки український кольорит; так, наприклад, у листі до художника з проханням виготовити новий малюнок для літери „Ц” йому вказували: „Правління вважає малюнок, на якому зображена українська церква, не зовсім вдалим, але якщо ви не зробите зовсім іншого, то в усякому разі бажано замінити українську церкву”». Про-

те художник не поступався і все, що в його уяві пов'язувалося з Україною, відображував на сторінках «Абетки». Вдало використовуючи білі силуети, Нарбут зобразив зимовий ландшафт з українською дерев'яною церквою та квапливо втікаючим зайцем; монастир з будівлями XVII сторіччя, на тлі якого просте ведмідь; парк у старовинній садибі, де в ставку плаває лебідь, а під ногами кам'яного лева — дві покинуті ліри, антична та українська. Технічна різноманітність, виїмчаста винахідливість та витонченість графічних засобів відзначають малюнки «Абетки». Наприклад, тільки на одному аркуші «Л» можна побачити майже всі можливі способи графічної роботи: чорний силует, білий силует, контур, моделювання крапками різної густини та розміру, чіткі риси, як на металевій гравюрі, та розмазні, як у техніці «сухого пензля», нарешті навіть підкладений під чорне штрихування сірий тон розведеної туші. В «Абетці» Нарбут не забув зобразити і свої улюблені іграшки, серед яких умістив і суто українську — козака Мамаю, зобразив індіан у мокасинах і голов'яних уборах з пір'я. На інших малюнках — гетьман Дорошенко з його гербом, козак на коні, хати під черетом та інші образи, пов'язані з Україною.

Він віддавна вивчав українську архітектуру, цікавився українським фолклором, замріяно згадував героїчне минуле України, — і все це ми знаходимо в його «Абетці». Аркуші нової, виключно українською «Абетки» «показують вищу техніку, ще більше спрощення ліній, більший лаконізм композиції, але колишнього Нарбутового піднесення та запалу, як і властивого йому гумору та задириливості, в них не відчувається».

Про творчість Нарбута, як і про особу мистця, П. Вілецький не тільки міг би багато розповісти, а він це й зробив у своїй книзі.

Корисно проглянути авторову класифікацію творів Нарбута, від виконаних ще на шкільній лаві до «пізніх» — мистець помер 23 трав-

ня 1920 р. на 34 році життя! — разом з «архівними», досі не опублікованими. Ранні праці: «Журавель та чапля», «Ведмідь», «Війна грибів», «Теремок», «Мизгирь», «Орган», «Комета», «Дерев'яний орел», а вже зрілі: «Танцюй, Матвій, личакив не жалій», «Соловейко», «Олив'яний солдатик», «Старий вуличний ліхтар», згадувані вже «Абетка», та «Еней» і низка творів фундаментальних: «Український гербовик», надхнений В. Л. Модзалевським або серія праць для журналів «Лукомор'є» та «Война і народ» і для генерального штабу, про які Білецький пише: «Вся серія варта уваги за своїм виконанням, добрим сполученням фарб, урівноваженими композиціями, — чим завгодно, але не втіленням почуттів та думок». Серед цих праць автор рішуче виділив «1916 рік»: Бог часу Хронос у темночервоному вбранні з косяю, а довкола засніжені простори й годинники на напівзруйнованих вежах.

Часто автор, аналізуючи окремі праці мистця, узагальнює свої міркування, розсилає цінні спостереження про творчі тенденції та технічні відкриття Нарбута. При чому дуже наглядно й чесно відтінено тяжіння Нарбута до батьківщини, панування рідної стихії над самою душею мистця. Він ніде не переборщив, говорячи про чужинні впливи на Нарбута, навіть... російські.

Багато думок П. Білецького треба пам'ятати. Наприклад, він чітко розрізняє в Нарбутовім оформленні книг два типи: «прикрашування» видань (це було найчастіше!) і справжнє ілюстрування, що має в собі вже елементи інтерпретації тексту. Про своєрідність Нарбутових ілюстрацій автор написав дуже цікаво й багатозначно: «В 1912 році Нарбут видав дві книжки силуетів: „1812 рік у байках Крилова” та „Врятована Росія у байках Крилова”. Гурпатріотичні настрої, які штучно роздувалися в той час у зв'язку з століттям Вітчизняної війни 1812 року, не заторкнули Нарбута, що можна побачити по цих книжках. Він продовжував малювати на свій

розсуд, і його малюнки часто не відповідали прихованим у байках політичним натякам. Отак, лише веселий гумор та дещо іронічне відтворення доби становить зміст композиції „Ворона та курка”. Надзвичайно забавна тут постає старої „пані курки” з горщиком грані на колінах. Забавне і те, що вона зображена такого ж розміру, як і візник, що це напівлюдина — напівптаха... Зміст байки Крилова протилежний тому, що намалював Нарбут: Курка, що за байкою діє розумно та похвально, зроблена в нього дурною та викликає сміх, а Ворона, що з дурості потрапить у юшку до французів, не забавна зовсім».

Вільності в ставленні до тексту Крилова, нагадав автор, російська критика не помітила. Ілюстрації вважалися досягненням Нарбута та ілюстрованого мистецтва взагалі.

Бездоганно малював Нарбут для дітей: «Тут усе привабливе для дитини: велика кількість тварин, простота та зрозумілість художніх засобів, добір приемних для ока фарб, гумористичний засіб зображення одягнених тварин. „Зайка” у драчному каптанчику, коники, що крокують з алебардами, різноманітний та привабливий світ грибів, метеликів, комах, жуків, усякого роду павутиння, билінки, всі ці створені художником образи однаково можуть захопити і дитину, і навіть дорослого, викликаючи мимовільне задоволення від чіткості, краси і різноманітності ліній, силуетів і чистоти виконання».

Питання про зв'язок Нарбутових творів з народним мистецтвом України автор свідомо пов'язав з фактом створення ним національного графічного стилю. У книзі наголошується і самобутність хисту художника, і його глибинний зв'язок з своїми далекими й близькими попередниками, творчість яких знайшла вивав у стародруках наших, лубку і т. д. Автор ствердив: «Жодний український графік того часу не піднімався до такої стилістичної височини. Значний крок вперед у створенні національного графічного стилю, зроблений Нарбутом,

особливо відчутний, якщо згадати передреволюційні видання... Творити його може лише той, хто зрозумів саму душу народного мистецтва».

Нарбут вчився, ствердив автор, на мініятюрах стародавніх рукописів, на зразках кераміки, декоративних килимах, плахтах, гаптуванні, але засвоїв він власне загальні засади, він підсумував за собою та образи цілих поколінь українських майстрів декоративного мистецтва, він звернувся до джерела народної творчості і пройнявся його духом. «З цього виникають певні стилістичні особливості: світлотінь використовується лише там, де вона необхідна для виявлення структури, кольори теж спрощуються, лінії стають біжучими та узагальненими. Композиція стає простою, на площині якнайкраще розміщені постаті і предмети. Віками повторюючи ті ж самі сюжети, нагодні майстри виробляють найпереконливіші композиції, для посилення враження використовуючи ритмічні повтори в лініях, барвах та інших елементах композиції: вміють зберігати урівноваженість композиції та навіть враження симетрії, запобігаючи одноманітності. Оце „музикальність“ народного образотворчого мистецтва разом з іншими істотними рисами і сприйняв Нарбут».

У книзі П. Білецького дуже вибірково, але й дуже влучно скарактеризовано також життєвий шлях і особу мистця. Читач запам'ятає кожен деталь цієї занадто короткої біографії.

Георгій Іванович Нарбут народився 26 лютого 1896 р. на хуторі Нарбутівка біля Глухова в родині дрібного службовця Івана Яковича Нарбута, одруженого з Неонілою Миколаївною Махнович. Учився Нарбут — до речі, дуже зле — у Глухівській гімназії. Цікавість його збуджували... лекції церковнослов'янської мови! Йому полюбилося переписувати старовинним шрифтом «Остромирове євангеліє». Потім перестрівся він ще з шрифтом готичним — «Пісня про Ролянда».

Хлопчик любив малювати. Метеликів ловив тільки для того, щоб замалювати, і часом дивував своїх учителів зовсім нежданою дбайливістю: раптом переписував завдання з німецької мови чудним шрифтом і прикрашав його гарними віньєтками. До нас дійшов Нарбутів малюнок 1903 року — майстерна ілюстрація до «Пісні про Ролянда». Також рано проснувся у хлопчика ві інтерес до рідної старовини, а життя в Глухові сприяло цьому його нахилові: «Нарбут, захопившись давниною, провадив з своїми приятелями справжні археологічні розкопки, внаслідок чого були знайдені речі музейного значення». Гімназістом прочитав він «Описание Малороссии» О. Лазаревського, яке породило в ньому пристрасть до емблем та гербів. Юний Нарбут у цей час уже посилено, хоч і самотужки, вчився графічного мистецтва. І не без успіху, навіть «зovníшнього».

Підлітком він уже виконав такі роботи, що тільки фахівець міг би помітити незрілість мистця. Одну з них, якраз не з кращих, він навіть надрукував «у самому Петербурзі». В рік закінчення гімназії він уже вдруке продемонстрував своє вміння на повітовій виставці мистецтва, «на якій експонувалися твори художників-аматорів та все цінне, що зберігалось по приватних колекціях. Чого тут тільки не було: зразки саксонської порцеляни, бронзові статуєтки роботи Лянсера, старовинні мініатюри та силуети, посуд відомої української фабрики Миклашевських, картини Айвазовського. Лікар Мокрицький, син художника Аполлона Миколайовича Мокрицького, Шевченкового однокласника по майстерні Брюллова, подав декілька батькових творів; К. П. Гулева експонувала меблі у стилі модерн, виконані за її ескізами. Таким чином уже в Глухові Нарбут не був позбавлений художніх вражень».

Потім, разом з братом Володимиром, майбутнім російським поетом, юний Нарбут подався до Петербур-

гу і навіть ненадовго влаштувався в університеті студіювати... східної мови, потім пішов на історично-філологічний факультет. Але працював він тільки над... удосконаленням свого мистецтва у ним же зорганізованим гуртку художників, якому заподавливо допомагали кращі графіки Росії, зокрема І. Білібін.

Це І. Білібін взяв молодого Нарбута до себе мешкати, вчив його і навіть допомагав одержати перші замовлення російських видавців. А О. Вєнуа влаштував йому заробіток у Вольфа та в «Шіповніку», що не було ділом простим: «Сам по собі вихрестий, рум'яний парубок, який до того ж не зовсім засвоїв російську фонетику, не справляв на роботодавців особливого враження».

До речі, П. Білецький ще раз «подав» портрет Нарбута пізнішого часу: «... захоплюючись побутом початку ХІХ ст., Нарбут відповідно перетворив і свій власний вигляд. Він випросив у Білібіна зелений „онегінський” фрак, зачесав за тогочасною модою волосся зі скронь на лоб і походжав у такому вигляді по Петербургу та Глухову, збираючи юрбу зівак».

На жаль, дуже скноро розповів автор про Нарбутове життя й працю в Мюнхені. Але стрижнем книжки є власне огляд творів художника. Часом — також історія цих робіт. Але все це — у пов'язанні з біографією. Поруч згадки про одруження з В. П. Киряковою — історія творів мистця, в тому числі ілюстрацій до Крилова, бо це одруження посилює зв'язки Нарбута з чернігівськими та полтавськими дідами, садиби яких, як уже згадувалося, він охоче відвідував і малював.

У березні 1917 р. Нарбут повернувся на Україну назавжди. Спершу він працював у Миргородській керамічній школі, а з осені того ж року — в новоствореній українській Академії мистецтв у Києві. В цей час його мистецтво досягає свого вершка, зокрема мистецтво портретної силуети. Серед цих робіт

здаємо кумедний портрет Лупи Грабуздова, вигаданої Нарбутом і В. Модзалевським особи, героя Нарбутового щоденника, якого акцептував і гурток друзів довкола них. У київській газеті «Відродження» було надруковано навіть сповіщення про «смерть» цього «художника» (манерою своєю підозріло близького Нарбутові!) і автора деяких статей: «29 серпня 1918 року в селі Грабуздовці, Пирятинського повіту упокоївся на 87 році свого життя Лупа Юдич Грабуздов».

Але це була вже остання «іграшка» Г. Нарбута. Йому залишилися тільки місяці життя. Він творить з запалом. За цей час видано багато оформлених ним книг і журналів, більше, ніж за всі попередні роки, разом взяті, твердить автор. Зокрема створив він року 1918 обкладинку журналу «Наше минуле»: «... поstattь козака з рушницею, шляхетна пані — компіляція з старих українських портретів, церква, група студентів Києво-Могилянської академії зі згаданої вище гравюри Щирського, герб Мазепи, капітель з Софії — елементи, добре відомі історикові України та мало зрозумілі рядовому глядачеві». Все це перекликається не тільки з нашим нинішнім днем, як перекикається з ним і Нарбутове «Сонце труда» з його улюбленим козаком з рушницею, звідним краном, димарями фабрики, з новим шрифтом, без латинського «Н», як у «Нашому минулому», без стилізації під церковно-слов'янський «установка». А як же добре пасує і завжди пасуватиме до українського смаку його обкладинка до «Мистецтва» або до «Антології» Миколи Зерова!

«А тим часом художнику лише ціною напруження всіх сил вдавалося триматися на ногах. Незабаром він уже змушений був працювати в ліжку, де приладнав собі для роботи якусь полицю».

«В таких умовах Нарбут створює строгу за композицією і бездоганну за технікою виконання обкладинку до „Антології” М. Зерова: рамка у дві фарби, напис і

медальйон з головою античного воїна.

«З охотою розпочав він також роботу над плякатом-афішею до виставки, присвяченої Т. Шевченку, але закінчити цю річ допоміг йому вже Лесь Лозовський, один з кращих його учнів».

Дозволимо собі навести ще кілька слів з гарної в цілому, навіть важ-

ливої — хибі її нам більше, ніж зрозумілі! — книги Платона Олександровича Вілецького: «Всупереч розговсюдженому погляду, Нарбут не залишив своєї школи на Україні. Його безпосередні учні чи рано померли (як Лесь Лозовський), чи перенесли свою діяльність за межі України».

Ол. ІЗАРСЬКИЙ

Недороблена праця

(Митрополит Іларіон, Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. Інститут дослідів Волині. Накладом товариства «Волинь». Вінніпег, 1961, 8^о, 256 стор.)

Шевченкове словництво становить дуже важливу сторінку в історії української літературної мови, тому словник його мови є необхідним джерелом для пізнання: він велико полегшує це пізнання, даючи і дослідникові, і звичайному читачеві зібране і впорядковане її багатство. Але, читаючи Шевченкові твори і захоплюючися красою та силою їхньої мови, читач все ж таки не має перед собою цілісного образу його мовного фонду; перед ним — лише частина цього фонду, яку дає йому читаний ним у дану хвилину твір. Цілісну картину Шевченкового словництва може дати лише повний словник його мови, що містив би в собі весь мовний капітал Кобзаря. Тільки в цім разі можна в усій повноті пізнати все багатство й красу Шевченкового слова. Звідси вимога до укладача чи укладачів словника Шевченкової мови: вони мають пильнувати, щоб їх праця була абсолютно повним збірником мовного скарбу великого поета. Вони повинні дбати, щоб у їхній праці не бракувало, за висловом самого ж поета, «ані титли, ніже тої коми», отже вони му-

сять використати не тільки, так би мовити, канонічний текст Шевченкових творів, а і всі їх варіанти, навіть українізма його російської прози. Це тоді, коли йдеться про вивчення української мови нашого поета. Але, коли ми хочемо пізнати його письменницьку мову в усьому її обсягу, то мусимо скласти ще кілька інших словників. Словник його російської мови, словник інших чужих, поза російськими, слів, і словник імен та назв, які зустрічаються в різних його творах, бо вони незвичайно важливі для пізнання його освітнього рівня: такий словник навч показав би, що Шевченко стояв на високому щаблі сучасної йому освіти, отже не був якимсь недоуком, як це не раз закидали йому його політичні чи національні вороги.

Правда, в багатьох Шевченкових виданнях останнього часу додаються при кінці показники імен і пояснення чужих слів; але це робить-ся тільки в додатках до окремих томів творів.

Крім повноти мовного матеріалу, укладачі Шевченкових словників повинні пильно дбати також і про відповідне упорядкування цього матеріалу, щоб словник відповідав усім вимогам з наукового боку, а своїм прозорим укладом був приступний і для практичного вжитку. Само собою розуміється, що ко-

жний з названих вище словників повинен бути складений в алфавітному порядку. У словах, що відмінюються, на першому місці повинні стояти їх основні форми: в іменниках — 1-й відмінок (називний); у прикметників, дієприкметників та займенників такою основною формою є називний відмінок чоловічого роду; в дієсловах — неозначена їх форма. Всі інші форми повинні стояти під своєю основною формою. Якби такої основної форми не було в жадному творі, все таки її треба поставити на чолі всіх інших форм, взявши її у квадратіві дужки. Розуміється, ці інші форми слова треба ставити в їх граматичній послідовності, а не впереміш.

Кожне слово в кожній його формі повинно бути виправдане відповідним прикладом тексту з зазначенням сторінки використуваного видання. Але, коли це слово чи котрась із його форм повторюється, ці повтори не потрібно виправдувати прикладом; досить зазначити сторінку видання, на якій вони стоять.

Видисувати слова належить з авторитетного видання, що містило б усі без винятку Шевченкові твори, з усіма варіантами. Це видання повинно бути приступне для перевірки з боку дослідника, отже воно має бути не перше-ліпше, а найкраще і найновіше. «Про будову словника Шевченкової мови» ширше говорить В. Ващенко в статті під наведеним заголовком, уміщеній у згаданому нижче «Збірнику» 9-ої Шевченківської конференції (стор. 204-211), до якої я й відсилаю охочих докладніше познайомитися з цією справою.

Склавши такий словник, можна б до нього додати статтю про особливості граматики Шевченкової мови і характеристику її багатства та стилю.

На жаль, ми й досі не маємо виконаного таким робом словника Шевченкової поетичної мови навіть з його «Кобзаря». Пам'ятаю, що в 1918 році появилася в Києві словничок Шевченкової поетичної

мови, складений, здається, чи не покійним Максимом Гехтером; але це була маленька брошурка, що не вичерпувала мовного фонду «Кобзаря». З бібліографії шевченкознавства, що її склав Микола Плевако (М. Плевако, «Статті й розвідки», Нью-Йорк-Париж, 1961), відомо, що Нестор Літописець (псевдонім) випустив двома виданнями «Словничок Шевченкової мови» (Миколаїв, 1916) і «Українсько-руський словник до „Кобзаря“ Шевченка» (Херсон, 1917).

Щойно в 1951 році В. Ващенко та П. Петрова видали невеличку книжечку: «Шевченкова мова. Словопокажик до поезій Т. Г. Шевченка»; але вона теж не може заступити великого словника, та й за кордоном годі її дістати. У своїм показнику літератури про Шевченкову мову митрополит Іларіон про цю книжку не згадує. Покійний О. Білецький з неприхованим обуренням писав у своїй статті «Завдання і перспективи вивчення Шевченка», уміщеній у «Збірнику праць 9-ої наукової Шевченківської конференції» (Київ, 1961): «Щороку Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР обіцяє видати великий словник поетичної мови автора „Кобзаря“. Тим часом видання словника мови Пушкіна (справа більш складна за кількістю матеріалу) вже закінчується. А словником Шевченка нас тільки дражнять, і дражнять даремно!» (стор. 23).

Зарадити цьому браку вивязав свого часу проф. Іван Огієнко, теперішній митрополит Іларіон. Кілька разів робив він спробу зладити словник до Шевченкового «Кобзаря», але кожного разу через несприятливі умови тодішньої української дійсності йому не щастило довести роботу до кінця.

Вперше взявся він за таку працю в 1918-1919 роках у Кам'янці-Подільському, коли був там ректором українського державного університету. Годі він виписав понад 200 тисяч карточок, користуючися «Кобзарем», виданим у 1910 році за редакцією Василя Доманицького. Змушений обставинами покинути

Кам'янець, проф. Огієнко залишив весь зібраний матеріал у бібліотеці університету і не знає, що з ним сталося. Вдруге засів він за цю працю у Варшаві в 1932-1933 рр., але вже мав на увазі головню практичну ціль, тому вибрав з «Кобзаря» не все, а тільки те, що мало допомагати при вивченні сучасної української літературної мови. «Я задумав, — пише він у передмові до обговорюваного твору, — видати „Граматично-стилістичного словника” Шевченкової мови і тому випишував із „Кобзаря” граматичні форми і речення головню з практичною ціллю, — випишував те, що нам потрібне при щоденному писанні літературною мовою. Так постав року 1934 цей мій „Словник Шевченкової мови”, якого я оце випускаю в світ, дякуючи культурній допомозі „Інституту дослідів Волині”». (стор. 35-36). «Цей словник Шевченкової мови, — каже автор далі, — має особливий характер: він подає широкий матеріал для вивчення Шевченкової мови, власне мови „Кобзаря” взагалі, але разом з тим він складений так, щоб стати довідником і сучасної літературної мови, — як говорити й писати по-літературному». «Шевченкова мова, — читаємо на стор. 39-ій, — високоцінне джерело для вивчення української мови, і це джерело подаю тут усім бажаючим — і мовознавцям, і ширшій громаді — і плекаю щирю надію, що цей мій словник багатьом стане в допомозі. У мовознавчій праці часто буває, що треба конче зробити потрібну довідку про яке слово власне з мови Шевченка, — цей мій словник допоможе в цих потребах... До цього словника я вніс і вяснення менше знаних Шевченкових слів, і тому він буде довідником і при читанні „Кобзаря” взагалі».

На жаль, у теперішньому вигляді словник митрополита Іларіона не оправдує його оптимістичних надій саме тому, що автор поставив собі дві цілі: дати, з одного боку, довідник для мовознавців, а, з другого, підручник літературної мови для тих, що її вивчають. А відома укра-

їнська народня приказка каже, що, побігши за двома зайцями, не ввіймаєш ні одного. Мовознавцеві потрібен повний словник, а тим часом автор сам каже, що він випишував з «Кобзаря» не все. Не задовольнить книжка митрополита Іларіона й педагога, бо автор не подав ніяких мотивів, чому те чи інше слово він пропустив; а пропустив він силу-силенну слів, які конче потрібні для належного пізнання Шевченкової мови. Щоб не було непорозумінь, він повинен був виразно зазначити, що з тих чи інших мотивів він такі і такі категорії слів поминає; а так не можна зрозуміти, чому автор одні слова вмістив, а інші пропустив.

Зроблених автором пропусків не можна оправдати й мотивами ощадности, бо не так уже набагато збільшився б розмір книжки, якби був вичерпаний весь фонд «Кобзаря», — а зате як багато зискала б вона на вартості і науковій, і педагогічно-навчальній! Нижче я подаю пропущені автором слова, — до речі, не всі, а тільки зауважені при побіжному перегляді. Прошу шановних читачів вибачити мені за надто довгий реєстр; але він, на мій погляд, конче потрібний, щоб ніхто, а особливо автор, не міг закинути мені голословність моїх тверджень. А, з другого боку, цей список, як додаток до словника, хоч у якійсь мірі допоможе осягнути ті цілі, які мав на увазі упорядник. Розуміється, щоб осягнути їх у повній мірі, треба видати повний словник.

Але до речі. Ось яких Шевченкових слів нема у словнику митрополита Іларіона:

Багрянний (риза), байдара, байрак, бакаляр, баркас, бахур, бебряний, безбатченко, безбожний, безверхий (козак), хата, безвічний (зорі), бездонний, безлюдний, безногий, безперий, безславний, безсмертний, без'язикий, білиця, білохатий, біснуватий, благовіститель, благоволення, блекота, близнята, блюститель, божий, борець, брататися, бридня, бродяга, бублик, буй-голова, бурлакувати, ватага, великолінній, вертеп, верхотворець, верша, викрута-

сом, випарити (в московській бані), вихилиясом, візантійство, віршомаз, вітрило, вовна, возлюбленник, возобновлений, вольнодумствувати, воплотити, воцаритися, всеблагий, вседержитель, всеневний, всесвятий, галушка, гартований, гила, гетьманенко, глава, глагол, гой-гид, горнило, голя-голя, гребелька, грище, гріховний, гробокопатель, гусарка, гусарин (хоч гусар е), гурт, гусляр, грязь (Москви), дворянство, дебелий, декабрист, держитель, дитятчко, довготерпеливий, доїжджачий, дологденствіє, донощик, «Достойно», дрєвина, дрєвлій, дрєвній, дрєво, дрєва, дудник, дядина, животворящий, жидовин, жунац, забандюритись, задріпанка, заздрюці, засипати, зигзиця, зіновать, зірниця, златокований, златомальований, злосачатий, золотокрилий, золотополій, золотоканий, зоріти, зуб, зубатий, істукан, каламутний, каленний, калина, капуста (хоч е капусниця), карий, кароокий, кичка, кінва, кліщитися, княгиня, козлиця, колісочка, коляда, компанієць, коржик, корова, коронаваний, косовиця, костяк, косянний, котюга, кохано, кошара, кривобокій, криводушіє, крин, крихітка, крихта, круголиций, крутогорий (Дніпро), куکیل, кумир, кумирня, куца, ласочка, лебедик, лель, лимар і лимаренко, личенько, любенко, любо, людод, ляшок, маяк, медоточивий (уста), мертвий, мна (хоч е тма і оксія), мордуватися, морока, морочитися, московцєня, мужицький, музика й музики, мука, муштрованний, набор, наглий, напрочуд, насада, небесний (владика), невеселий, неживий, незачатий, незаходимий, неділенька, недоріка, нелукавий, неоплаканий, непотребний, неправедний, неправий, непробудимий, нерозумний, нескверний, несповитий, нетоплений, неумитий, неумомитий, нечос, німота, обличитель, огризок, оддоєний, одногласне, одноліток, окраденний, олива, онімилій, опріснок, орда, осквернений, острог, отечество, охрещений, палата, панотець, панство, панський, панщина, пара, парости, паскула, паскудитись, первенець, перекотишполе, пелюшки,

печина, пикатий, підложниця, пліточка, поборник, поважно, повінчання, поганель, погибель (хоч е погибати), половий, помазаник, помосковськи, по-німецьки, понурий, попелище, по правді, потомок, правда, правдонька, праведничий, правитель, прєдлюбодійний, прєподобний, прєподобниця, прєпрославлений, приборканий, притика, прозорливець, прюдисвіт, прюсвіщеній, прюстоволосий, прялка (Парка), псявіра, пузатий, пузо, пуста, пхикати, рак, ревнитель, ремигати, розвернутися, розкіш (без розкоші, у розкоші, -ах), розпутіє, розп'ятий, рзтлїти, русалка, русалонька, русич, руський (земля), ряска, ручиці, самодержець, самодержавний, самодїна, сарна, світ-заочі, світлиця, святопомазаній, сестритися, сестриця, синьомундирний (часовий), сміття (варшавське), снігоцвіт, соблюдати, сопутник, сорокоуст, споборник, старосвітський, сторч, стріла, стяг, сугубо, суєтний, сука, супоня, супостат, тали, там, тлїти, тополенька (але е тополя), троїстий (музики), тупорилий, турецький, уніє, утроба, ха-ха, хвалебний, хвартушина, хмарно, ходячий, хребтосийлий, худосийлий, царевий, царевич, царицин, цариця, цвяшок, ціломудріє, цокотати, чад, чари, чарівниченька, червонолиций, червонорожевий, черниця, чимчикувати, шапочка, шашлик, шельма, шинкарка, шкаповий (чоботи), шляхта, шляхєчина (хоч е шляхєський), штука, шуліка, щєнити, юпкоборець, явлений, яснолиций.

Пропустив автор також багато чужих слів — може, і з розмислом, але з шкодою для словника, бож усі вони е дуже характеристичні для Шевченкової мови, не кажучи вже про те, що вони становлять твердий фонд української літературної мови. І навіть якщо вони незвичні тепер для нас, то тим більше повинні вони бути в словнику, як особливості Шевченкової мови. Ось яких чужих слів, ужитих у «Кобзарі», немає в словнику митрополита Іларіона: арена, бакаляр, баркас, бунчук, виссон, візерунок, гарем, гетєра, генерал, гене-

ральяша і генераловий, гіменей, гінекей, Голгофа, гладятор, драгун, еретик, казарма, караул, кастрат, компонувати, ліктор, музика й музики, муштрований, неофіт, нотабене, омофор, оргія, осянна, парада, патрицій, патріот, плебей, поема, порфіра, пошта і поштар, протопре-світер, преторіяни, раввин, руїна, сатрап, терми, тимпан, фараон, фарисей, фольга, форменій. Розуміється, я не мав наміру вибирати всі такі слова, а подаю тільки ті, що впали мені в очі.

Звичайно, є їх далеко більше. Не можна зрозуміти, чому саме упорядник поминув їх, коли подав дуже багато інших чужих слів, наприклад: бронза, бульвар, єдваб, ефрейтор, колега, конклав, ліврея, літанія, медуза, мирра, муза, мундир, оазис, прелат, пудер, ресстер, рифма, роман, скипетр, фельдфебель, штемп, юбілей і т. д.

Бракує в словнику також чимало імен людей, назв народів і назв географічних. З імен бракує, наприклад, таких: Алкид, Анафан, Аполлон, Брут, Вирсавія, Галілей, Гонта, Гурій, Егерія, Гус, Еней, Зиновій (Хмельницький, хоч Богдан є), Давид, Ісаія, Каїн, Катерина (хоч є Катря й Катруся), Кіпріда, Кирик, Лазар, Маковій, Максим, Марина, Мар'яна, Пашета, Пілат, Пріап, Роголод, Рогніда, Рухля, Самуїл, Сарданапал, Сатурн, Сократ, Тарас, Фамар, Феб, Юпітер, та інші; хоч є: Петро, Пріся, Саул, Степан, Ярина та інші. Немає: грек, Литва, моголи, молдавани, негр, поляки, фін, француз тощо, хоч є армянин, москаль, дях, туркени, гішпан, татари та ін.

Не подав автор також подибуваних у «Кобзарі» прізвищ, напр.: Аскоченський, Ганка, Карамзін, Коллар, Котляревський, Основ'яненко, Лобода, Павлюк, Наливайко, Трясило, Хомяков, Шафарик. З географічних назв бракує: Альта, Арал, Афінї, Вагурин, Берестечко, Бессарабія, Борзна, Гупалівщина, Дністер, Елек, Іордан, Каяла, Лебедик, Лета, Лисянка, Любськ (Любек), Медведівка, Межигір'я, Москва, Назарет, Нева, Оглав, Парнас,

Перег'ята, Полісся, Полоцьк, Путивль, Севастопіль, Сена, Слоутіяца (хоч є Дніпро), Сміла і Смілянщина, Сосниця, Сула, Тібр, Тіверіяда, Тобол, Трапезунт, Троя, Тясмин, Фастів і Фастівщина (але є Хвастів); Черкаси, Чорномор'я, Ярополче. Можна б не закидати авторові пропуску такого роду слів, як нібито менше важливих для мови Шевченка, алеж він подає такі назви, як Байкал, Бакчисарай, Босфор, Вашингтон, Візантія, Вільна, Дарданелли, Дунай, Євфрат, Єгипет, Єрусалим, Київ, Козлів, Нил, Одеса, Париж, Переяслав, Почаїв, Синопа, Сиракузи, Сир-Дар'я (але Дарія нема), Скутарі, Суботів, Трахтемирів, Трубайло, Хортиця та інші.

Наведені вище пропуски не можна назвати інакше, як фатальними, бо вони цілком неоправдані і випадкові, бо, як ми бачили, ціла низка інших слів у словнику занотована. Пропуски ці позбавляють Шевченкове словництво маси слів, які говорять про його багатство та красу, а також про Шевченкову словотворчість. Вони не дають нам бачити характер Шевченкової мови, її своєрідність. А треба ще до цього додати, що словник Шевченкової мови може краще, ніж щонебудь інше, свідчити про нього як про людину шляхетну, гуманну, високоосвічену та інтелігентну. З другого боку, тільки цілокупність Шевченкового словництва дає можливість у повній мірі досягнути і ті педагогічно-навчальні цілі, що їх поставив собі автор.

Крім згаданих пропусків, до недоліків словника належить також і його уклад.

Словний матеріал подано в ньому — у величезній більшості випадків — не за основною формою слова, а за його відмінками: іменники стоять не в називному відмінку, а в різних інших; прикметники та дієприкметники — не в називному чоловічого роду, а в різних відмінках того чи іншого роду; дієслова теж не в інфінітиві, як би належало, а як попаде. Не раз форми одного й того самого слова сто-

ять у словнику окремо. Візьмім, напр., займенник він: його, як і вона нема, але воно є лише в значенні чомусь невідомого чи неозначеного. Зате окремо стоять форми відмінкові: його, йому, ним, їй, неї, їм.

Тим часом у «Кобзарі» зустрічаємо форми він, вона, воно дуже часто. Досить зазирнути, наприклад, до поем «Гайдамаки», «Катерина», «Перебендя», «Причинна». Зовсім не вказані форми: я, ти, тебе, тобою, їй, ми, нам, нас, ви, вами, вас, вони, їм, ними. Під хто є лише кого, а нема кому, ким.

З числівниками теж не гаразд: один, одна, одно стоять як окремі слова. Зате слова, які повинні стояти окремо, подані часто-густо, сказати б, у «гнізді»; напр., квіточка під квітка, мишеня під миша, вдовиченко під вдовенко, пташка під пташечка, тихенько й тихесенько під тихенький і т. д. Кінець-кінцем це можна б і дарувати, але трапляються випадки, коли слово стоїть під зовсім до нього неподібним, напр., найкращий і найменший — під «найдорогіших (!), незр'ячий під незримий. Навгороді чомусь стоїть під вгород — формою, не вживаною ні в Шевченка, ні взагалі в українській мові. Отже навгороді слід було б поставити окремо, як слово само для себе, і відіслати ще до город. Непотрібно подає автор при Шевченкових словах відповідники до них з літературної мови або локалізми. Робить він це з своїх педагогічних настанов, але у словнику вони не до речі, бо, справді, який стосунок мають ці дублетні до мови Шевченка? Вони тільки збільшують розмір книжки. Замість їх треба було б дати пропущені упорядником власні Шевченкові слова. Прийменники: з, зо, і з стоять чомусь під біля — замість посідати своє власне місце.

А вже зовсім непотрібно було давати слова, яких Шевченко ніколи не вживав, як от доценту або їхній.

Добре зробив автор, що подав на-

голоси, йдучи за ритмом та за першим наголосеним виданням Кулішевим з 1860 року (у словнику очевидна друкарська помилка: 1840), — але чомусь він це зробив не скрізь. А це недобре, бо, як знаємо, деякі слова Шевченко наголошував різно, наприклад, Московщина і Московщина: в «Катерині», «До Основ'яненка» та у «Великому Льосі» наголос стоїть на 2-му складі від кінця, а вже в першій редакції «Москалевої криниці» — на 2-му складі від початку: «Указ прийшов з Московщини до нас». Подібне і в слові «покрітка»; одначе упорядник на цьому слові наголосу взагалі не ставить, тільки зазначає, що літературна мова допускає два наголоси: на 1-му або на 2-му від початку, і читач так і не знає, як це є у Шевченка. Слово утомлений має у Шевченка теж два наголоси, але митрополит Іларіон подає тільки один: на 2-му складі від кінця, забуваючи, що зустрічаємо це слово в «Кобзарі» і з наголосом на 2-му складі від початку, напр., у поезії «Подражаніє сербському»:

«Кінь утомлений, копита
Розкуті, розбиті».

Дієслово вечеряти подане у словнику з наголосом на 2-му складі від кінця (вечеряти), а приклад має наголос звичайний — на 2-му від початку: вечерять.

Згаданий вище недосконалий уклад словника можна пояснити лише тим, що автор укладав слова не за їх основними формами, а за тією формою, яку знайшов у «Кобзарі» і записав на карточці вперше. Під цією формою він записував дальші, отже додержувався у своєму укладі, такби мовити, системи першого запису. Тому й бачимо у словнику такі дивогляди, що, напр., слово Босфор стоїть у кличному відмінку, а не в називному, який теж зафіксований, але після кличного; книжечка стоїть під книжечку; республіка під республіку; сарацин під сарацина, а крепачка під крепачкою; богобязливий під богобязливе, вельможний під

вельможна; голубий під голубее; пекельний під пекельне; благословити під благослови; всихати під всихала; про падати під пропадає і т. д.

Але, попри згадані недоліки, праця митрополита Іларіона має й добру сторону. Цією доброю стороною є вступ, в якому автор дає розвідку про Шевченка, як творця української літературної мови (стор. 5-32). Автор дуже влучно змальовує заслуги Шевченка на полі української літературної мови, з'ясовуючи елементи та характер Шевченкової мови: її народність, її красу і мальовничість, її рясну синоніміку, її новотвори і вплив на неї народної української мови і мови церковно-слов'янської — Святого Письма та болослужбових книг. Заразом автор з'ясовує і дружню поміч Куліша, і цей уступ є для нас особливо важливий, бо збиває теревені радянських авторів, що Куліш лише псував Шевченкову мову. Шкода, що митрополит Іларіон не спинився хоча б побіжно на проблемі впливу на Шевченкову мову мови старої української книжності, зокрема мови козацьких хронік, особливо Величкової, звідки Шевченко брав сюжети й мотиви для своїх творів.

Безперечно, автор сильно перебільшує, розводячися про релігій-

ність стилю Шевченкової мови; але саме в цьому розділі він міг би ширше використати звернення великого поета до Бога і згадки про нього на доказ не так релігійності стилю Шевченкової мови, як релігійності його самого. Тим часом, як це не дивно, в словнику зовсім нема прикметника божий, такого частого в Шевченкових творах взагалі, а в поетичних зокрема. Навіть для слова Бог подано в словнику порівняно небагато відсилачів, при чому не наведено всіх відмінків цього слова: напр., нема відсилача до кличного «Боже»! Слово святий у словнику не має самостійного значення: автор відсилає читача до своєї передмови, на стор. 11 — замість подати відсилачі до відповідних прикладів на належному місці. Якби автор рясніше удокументував уживання згаданих слів у Шевченковому «Кобзарі», то це було б найкращим запереченням більшовицьких казок про безбожництво пророка України.

Кінчаючи, доводиться з жалем зазначити, що словник митрополита Іларіона не зарадив бракові повного й докладного словника поетичної мови Шевченка, вже не говорячи про інші словники його мови, що про них я згадував вище. Прикро писати про це, але *amicus Plato, sed magis amica veritas*.

Вол. ДОРОШЕНКО

Життя Марії Заньковецької

Н. Богомолець-Лазурська, «Життя Марії Заньковецької»; 65 стор. тексту, 17 світлин; Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, Київ, 1961.

Буває, що людина ціле життя наміряється написати книгу або ціле життя пише невелику річ. Такою є книга Н. Богомолець-Лазурської. Задумані ці записи року 1910. Потім вони використовувались у працях деяких авторів. Нарешті їх видано гарною книжкою.

Книжка, за винятком кількох нестерпно брехливих сторінок нападів на нашу Київську громаду і «націоналістів» взагалі (це вже там якась психоза, хвороба, божевілья!) — симпатична, хоч клясично «поверхова»: це лише кілька «верховіть» у лісі життя такої складної артистки, як Заньковецька. Кілька епізодів, кілька архівних текстів (листи глядачів, святкові промови, ювілейні адреси), кілька фактично давно вже не нових завваг про сценічну творчість суддевої доньки з села Заньки біля Ніжена Марії

Адасовської. Епізоди характеру особистого виявилися незначними й сентиментальними. Ну, а спроби говорити про значення Заньковецької, про «високі матерії» ми, на жаль, мусимо скваліфікувати як загальнішки, та ще й з присмаком не так особистих уподобань авторки, як тез сьогодишньої політики.

Цікаво розповіла авторка про дитинство й родину Марії Константинівни: про батька Константина Константиновича, матір Марію Василівну, брата Євтихія. Звичайно, особливо вражає ранній вияв обдарованості дитини. Монолог Ангіони вона прочитала так, що кляса, в тому числі і вчитель М. А. Вербицький, завмерли. Раз вона так імітувала батькову клієнтку, набридливу поміщицю, що суддя, звертаючись до неї, вимовив, встиг вимовити: «Так, я бачу, що діти завдають вам багато неприємностей, ви навіть схудли за цей час». Таких епізодів розказано в книзі низку. Читач довідується дещо про одруження М. Адасовської з офіцером Хлистовим, знайомство і фактично другий шлюб з Миколою Садовським (офіційно він не міг бути оформленим), початки артистичної кар'єри під керівництвом М. Л. Кропивницького, про вийнятковий успіх артистки в Петербурзі і переманювання її на російську сцену, про життя її з М. Садовським на їхньому хуторі Жердова біля станції Бобріж (тепер Київської області), а пізніше, від 1902 р. з матір'ю, на Сучковому провулку в Ніжені, про працю в галицькому театрі, про старість Заньковецької, хвороби і її смерть 4. 10. 1934 р.

З деякими деталями запросин переїти на російський кін читачеві цікаво познайомитись. Їй пропонували 24 тисячі карбованців річно і пенсію на старість. Особливо умовляв її А. Чехов. Тоді як Л. Тол-

стой «не радив їй цього робити, але якщо вона й наважиться на цей крок, то тільки не вступати до такої трупи, де головну вагу звернуто на зовнішню правдоподібність гри та постановки!» У Москві вітали її не менше пишно, ніж у столиці. Раз після «Безталанної» вона просто втекла від захопленої публіки. Але її знайшли і в готелі. Коли артистка вийшла на площадку сходів, перед нею на коліна став сивий дід і звернувся до неї з схвилюваною промовою — В. Стасов. «Марія Константинівна так розгубилася, що наслідувала його приклад. Так вони стояли одне перед одним, він, вклоняючись великій Заньковецькій, вона — великому Стасову. А натовп несамовито аплодував їм».

Жаль, що авторка не відважилася, так і не відважилася розповісти про спільне життя М. Заньковецької і М. Садовського. Її «імпресіонізм» не багато чим різнився від звичайних натяків. На Україні Садовський, як особа і як артист, — у найбільшому з усіх Тобілевичів упослідженні. Про його діяльність і в далекому минулому дуже неприємно згадувати сучасним «театралам» у Києві або, точніше висловлюючись, у Москві.

А як бідно схарактеризувала Н. Богомолець-Лазурська працю своєї великої приятельки! Що написала вона про ті недосяжні зорі, до яких вік свій пориваються мистці, на які молилася і Марія Заньковецька! — «Адже вся багаторічна діяльність великої артистки була боротьбою проти буржуазно-поміщицького ладу, проти безправ'я і злиденного стану трудящих, проти національного гніту».

Отже в книзі не так уже й багато сентименту. Напевно більше там штампу, прийнятого за добрий тон і за «правильність».

Ол. ІЗАРСЬКИЙ

НОТАТКИ

Передвісники Світового конгресу українців

Уже кілька років українське громадянство вільного світу присвячує багато уваги справі скликання все-світнього конгресу українців. Обмірковуються проблеми, які цей конгрес мав би розв'язати, і способи, як його скликати та zorganizувати. Назатгал українська громадська думка позитивно наставлена до такого конгресу, тим більше, що спеціальні конгреси такого типу, наприклад, жіночий конгрес (СФУ-ЖО) або світовий конгрес української науки в Нью-Йорку в 1961 р. увінчались успіхом. Як нам відомо, вже намічено навіть організаційну та програмову комісії майбутнього Світового конгресу українців (СКУ).

Хоч ідею скликання такого конгресу обговорювано на сторінках преси ще в 30-их роках (наприклад, у львівському «Ділі»), проте вона далеко старша, якщо йдеться про її початки. Працюючи над «Літописом українського життя в Канаді», авторка цих рядків натрапила, можливо, на найранішу вістку про намагання скликати такий конгрес у 1920 р., а саме — на «Відозву» з Женеви під датою 30. 6. 1920, скеровану

«До всіх громадян-українців Великої Наддніпрянської України, Васарабії, Чорноморії, Середньої Азії, Сибіру, Зеленого Клину, Галичини, Буковини, Карпатської України, Лемківщини, Злучених Держав Північної Америки, Канади, Аргентини, Бразилії й інших земель, де тільки живуть українці». («Український голос», ч. 31, 1920).

Ініціатором цієї ідеї був «Український клуб» у Женеві, зокрема його голова, Павло Чижевський.

Тому, що в цій статті багато ці-

кавих думок як щодо завдань, так і щодо способу скликання конгресу, буде не від речі познайомити з ними ширше громадянство. Головною метою конгресу, на думку ініціаторів, є справа української держави і об'єднання всіх груп.

«...Збанкрутували ми,*) — говориться у відозві, — завдяки, в великій мірі, тим хибам, на які хорувала наша інтелігенція... (вона) поділилася на велике число партій і гуртків, — поділилася по ознакам соціально-економічним, політичним і навіть територіальним... за деревами не бачили лісу, за партіями — України... Шлях до зреалізування думки про Всеукраїнське об'єднання дуже тяжкий і складний через те, що ніяка сучасна українська організація, партійна чи міжпартійна, не має стільки авторитету перед всесвітнім українським громадянством, щоб заклик її на збори національного конгресу звернув на себе велику увагу... Через те здійснення думки про Всеукраїнське об'єднання повинно перейти через кілька послідовних щаблів.

Перший щабель. Організація якогось ініціативного комітету, який почав би працювати над скликанням першого національного конгресу.

«Другий щабель. Широке розповсюдження думки про Всеукраїнське об'єднання серед найширших кругів українського громадянства всього світа й одночасно широка поміж ним анкета про те, як

*) Правопис цієї і наступної цитати зміняємо відповідно до теперішнього. — Ред.

повинен бути організований Всеукраїнський національний конгрес. Коли українське громадянство віднесеся прихильно до думки про Всеукраїнське об'єднання, тоді з певною надією на добрі наслідки можна буде перейти до третього шабля.

Третій шабель. Скликання ширшої, ніж ініціативний комітет, організації, яка на підставі вказівок анкети склала би тимчасовий статут конгресу...; зазначила би час та місце його зібрання; намітила програму праці (порядок денний) й призначила би тимчасове бюро, яке повинно було би скликати конгрес й підготувати для нього потрібне (помешкання, пресовий апарат і т. д.)...»

Наприкінці відозви подано запитник, який свідчить про серйозність запланованого діла. В ньому порушені такі речі:

«1. Чи поділяєте ви думку про скликання Всеукраїнського національного конгресу?»

2. Як, на вашу думку, повинно бути зорганізовано представництво на національному конгресі? (Назвіть всі відомі вам великі партійні, науково-просвітні, адміністративні, парламентарні й інші українські організації вашої країни, які поширюють свою діяльність на всю або на більшу частину країни і які мали би право післати своїх представників на конгрес).

3. Яке, на вашу думку, місто Європи було би найбільш придатним для зборів Всеукраїнського національного конгресу та для осідку його постійного виконавчого органу?»

4. Звернути увагу на те, що в конгресі приймають участь представники з далеких країн (Зелений Клин, Аргентіна, Бразилія тощо), зазначте термін, на який, по вашій думці, можливо би було скликати конгрес: початок, середина чи кінець 1921 року?»

5. Маючи на увазі, що Всеукраїнський національний конгрес пови-

нен репрезентувати всю наукову й моральну силу української людності всього світу, зазначте, по яких галузях (історії, статистики, політичної економії, географії, освіти і т. д.) відносно вашої країни або української людності взагалі могли би ви представити доклад на розгляд і обміркування конгресу?»

6. Коли ви самі не можете представити доклада, зазначте найбільш поважні, на вашу думку, теми чи питання взагалі, які повинен був би обміркувати конгрес?»

Відповідь на сю анкету, а також і всі ваші думки про всеукраїнське об'єднання (Національний конгрес), не відмовтеся прислати на адресу Українського клубу в Женеві...»

Як бачимо з наведених матеріялів, проблеми запланованого сорок років тому конгресу торкалися виключно справ України. Справ, що стосувалися б українців поза батьківщиною, і проблем, зв'язаних з збереженням українського елемента в розсіянні, спеціально не підкреслено. Можливо, що ці справи не були тоді такі пекучі, як сьогодні, а зокрема не існувала ще проблема збереження молодого покоління для українства і намічення шляхів координації української дії поза Україною. А проте сама ідея конгресу, як і конкретні пляни скликати його, заслуговують сьогодні, після 42 років на увагу не менше, ніж тоді. Тому, що інші проекти, намічені 40 чи 50 років тому (наприклад, спорудження пам'ятників Шевченкові), успішно реалізуються в наші дні, можна мати надію, що й намічений більше, ніж сорок років тому Світовий конгрес українців здійсниться тепер. Відгребуючи з пожовклих сторінок наших часописів думки, стинени в той час, хочемо, з одного боку, підкреслити давність самої ідеї, а, з другого боку, дати в руки організаторів відповідний матеріял.

Ольга ВОЙЦЕНКО

Смерть С. Скляренка

За повідомленням радянських газет, 8 березня 1962 р. в неназваному місці помер на 61-ому році свого життя відомий український письменник Семен Дмитрович Скляренко. Він є автором опублікованої ще 1929 року у видавництві «Маса» повісті «Тиха пристань» і ряду інших повістей та романів, зокрема історичного роману «Святослав» (1958), атакованого за деякі «недоліки» офіційною критикою і виправленого ним у другому виданні, і давно вже заповідженого у програмах видавництва, але досі ще не виданого роману «Володимир». Як подають Лейтес і Яшек у своєму показнику «Десять років української літератури», з першими своїми творами (поeziями) С. Скляренко виступив 1921 року у збірнику «Вир революції» (виданий у Катеринославі), з тесею «Святий вечір» — 1926 року в журналі «Робочий клуб» і з першими оповіданнями — 1927 року в журналах «Всесвіт» і «Глобус».

Прозова творчість Скляренка і зокрема його роман «Святослав» знайшли найкращий огляд і найґрунтовішу критичну оцінку в цікавій статті О. І. Білецького, надрукованій уже після смерті цього видатного знавця письменства в «Радянському літературознавстві», книга 5 за вересень-жовтень 1961 р., п. н. «Семен Скляренко та його роман „Святослав“». Такої оцінки Скляренків «Володимир», якщо тільки буде виданий, дочекається не скоро: між сучасними радянськими літературознавцями людини з такою критичною інтуїцією та ерудицією, що їх посідав покійний Олександр Іванович, немає. У своїй статті акад. О. Білецький визначив роман «Святослав» як «покищо найвище досягнення С. Скляренка в галузі словесного мистецтва».

Не зважаючи на свою досить непокірну, а то й бунтівливу вдачу, Семен Скляренко був членом КПРС, а в останній час — навіть членом

правління і президії Спілки письменників України.

В опублікованих після смерті Семена Дмитровича в радянській пресі некрологах знову проявилось характеристичне для советських відносин зневажливе і неохайне ставлення радянських часописів до біографії відомих і навіть визнаних режимом письменників. У надрукованім у «Радянській Україні» за 10 березня ц. р. повідомленні президії правління СПУ про смерть Скляренка подано, що він народився 25 вересня 1901 року в селі Прохорівка на Полтавщині. А за півроку перед тим, у статті, надрукованій у тій же «Радянській Україні» за 1 вересня 1961 р. з приводу 60-ліття з дня народження С. Скляренка і яка має заголовок «Надхнення творчість», було подано, що «С. Скляренко народився 1 вересня 1901 р. в с. Прохорівці, Гельмязівського району на Черкащині». Така сама дата подана і в довіднику «Письменники Радянської України», Київ, 1960, але вже без зазначення району та області, до яких належить Прохорівка, і з згадкою, що народився Семен Дмитрович у родині «збіднілого козака-селянина». Виникає питання: як пояснити всю цю плутанину з біографічними даними? Невже в правлінні СПУ не мають правильних дат народження членів спілки? Невже члени цього правління, сидючи в Києві, не знають, що Черкаси — це місто на правому березі Дніпра, що Гельмязівський район з Прохорівкою належать тепер до Черкаської області, а не до Полтавщини, що Прохорівка — це село поблизу Дніпра, на лівому березі, недалеко від Канева? Чи, може, все це просто звичайна в радянських умовах неохайність? Така, яка проявилась і у зв'язку з смертю акад. О. І. Білецького, коли, співіцаючи про його смерть, радянські газети не подали ні дня, ні місяця його смерті.

бкр.

Текстологи «чумакують»

В «Літературній Україні» за 9 березня ц. р., виданій до Шевченківських днів, виступив з статтю також Є. П. Кирилюк, доктор філологічних наук, керівник відділу шевченкознавства в Інституті літератури АН УРСР, автор багатьох праць про Шевченка. Стаття, що має заголовок «Тарас, рік 1962», трактує про досягнення радянського шевченкознавства.

Один уступ у цій статті присвячено питанню Шевченківської текстології. «Значний колектив текстологів, — пише Є. Кирилюк, — протягом багатьох років пильно вчитуються в Шевченкові автографи. Дехто дивується: „Як? Невже й досі їх як слід не прочитали?“ Настав час ґрунтовно поділитися з читачами думкою про Шевченкові автографи. Наведемо тут лише один з численних прикладів. Ось усім відомий останній передсмертний вірш поета „Чи не покинуть нам, небого...“. В усіх виданнях останніх років ми читали в ньому слова: „На той світ, друже мій... *почу маємо спочивать*“. Відчувалась якась невідповідність цього слова до змісту: як це можна йти на той світ спочивать, чумакуючи? Пильне вивчення автографа, хоч і дуже затертого, та першодруків дало змогу відновити Шевченкову волю: „На той світ, друже мій... *почимчикуем спочивать*“».

Відкриття Є. П. Кирилюка на правду сенсаційне. Читач, сповнений вдячності і захоплення, готовий з пошаною схилити голову перед солідністю радянських текстологів, перед їх ученістю, ретельністю, вмінням відчитувати затерті автографи. Подумати тільки: цілими роками замість «почимчикуем» друкували «почу маємо»! Проте при деякій дозі критицизму читач переконається, що його захоплення й подив були передчасні. Він побачить, що притерлися не автографи, а пам'ять радянських шевченко-

знавців, «заслужених людей» радянської науки.

Щоб це встановити, читачеві не треба звертатися ні до автографів, ні до першодруків Шевченкових творів. Вистачить розгорнути радянські видання Шевченкових поезій, зредаговані і видані 1939 року тим самим Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка при Академії наук УРСР, що в ньому працює на керівному становищі Євген Прохорович Кирилюк, щоб переконатися, що в усіх виданнях (в обох односторонниках «Повної збірки поезій», у п'ятитомнику «Повна збірка творів» і в II-му томі академічного «Повного зібрання творів» Шевченка) стосовне місця у вірші «Чи не покинуть нам, небого» було надруковане правильно: «На той світ, друже мій, до Бога почимчикуем спочивать». Правильно були надруковані ці рядки і в «Повній збірці поезій» з статтею акад. Ол. Корнійчука, що її видало ДВХЛ у Києві 1947 р., і в тяжко процenzурованому «Кобзарі», що його видало також ДВХЛ у Києві 1950 р. і також з статтею Корнійчука, і навіть у процenzурованому і видавничому ДВХЛ у Києві до «300-ліття воз'єднання України з Росією» «Кобзарі» 1954 р., тобто в усіх цих виданнях, що були друковані за текстами академічного видання 1939 року. Стосовні рядки з спотвореним «почу маємо» замість «почимчикуем» найперше з'явилися у двотомному виданні: «Тарас Шевченко. Поезії в двох томах», опублікованому в серії «Бібліотека поета» у в-ві «Радянський письменник» (Київ, 1955) з вступною статтею дійсного члена АН УРСР М. Т. Рильського. Текст поезій Шевченка в цьому останньому виданні був надрукований за двома першими томами нового «виправленого і доповненого видання його творів», опублікованими Академією наук УРСР у Києві 1951 і 1953 р., і можна думати, що саме тоді перекрутили «почим-

чикуєм» на «почумакуєм» офіційні радянські текстологи, які працювали над «виправленням» текстів академічного видання з 1939 р. Доказом цього може бути й те, що нісенітне «почумакуєм» утривалилося в усіх радянських виданнях «Кобзаря», друкованих до останнього часу, здебільша за редакцією академіка М. Т. Рильського, з поміткою, що друкуються вони за текстами «Повного зібрання творів», томи I і II, К., 1951, 1953. Мабуть, відчувши абсурдність «чумакування на той світ», редактори або, може, і звичайні коректори «Творів у трьох томах» (ДВХЛ, 1955) і «Кобзаря» (ДВХЛ, 1957) змінили стосовні рядки в ще більш абсурдний спосіб, надрукувавши замість «почимчикуєм спочивать»: «На той світ, друже мій, до Бога ходімо в хату спочивать».

Таких прикладів неохайного чи свідомо перекрученого радянськими текстологами друкування Шевченкових текстів можна б навести багато. Вони, як каже Кирилюк, справді таки численні. Заміна слова «почимчикуєм» недоречним «почумакуєм» — це не єдине порушення тексту в останньому вірші Шевченка. Починаючи від неохайно виданих 1955 р. «Поезій» Шевченка в київській серії «Бібліотека поета», архаїзований Шевченком 37-ий рядок цього вірша: «А поки те, да се, да оне», а рядок 58-ий: «Безвічну — молодую» перекручено на «Молодую безвічну», порушивши цим і ритм, і риму. Шевченкову «Парку-прялку» в цьому вірші трансформовано в «Парку-пляху». У вірші «Бували війни» в «Поезіях», виданих 1955 р., попсовано текст вставленням зайвого рядка, і надруковано нісенітно:

Козак безверхий упаде,
Минуло все, та не пропало,

Розтрощить трон, порве порфіру...

Вину за таке безприкладне недобальство у друкуванні Шевченкових текстів Є. П. Кирилюк намагається скинути на... затерті автографи. Нам же здається, що таким писанням він тільки підтверджує безпринципність і повну ігноранцію радянських літературознавців у ділянці Шевченківської текстології.

З такими «відкриттями», що компромітують не тільки його, як доктор філологічних наук, але й установу, яку він очолює, Євген Прохорович виступає не вперше. У своїй статті «Книга народнього життя» в «Радянській Україні» за 9 березня 1960 р. Є. Кирилюк з емпфазою доводив, що «жодного Шевченкового рядка ми не ховаємо від народу»; потім у своїй статті у «Збірнику праць дев'ятої наукової Шевченківської конференції» (К., 1961) він мусів визнати, що «перше академічне видання (на ділі «доповнене й виправлене» видання двох його перших томів 1951 і 1953 р. — Б. К.) виявилось неповним, тобто «неакадемічним», бо з цього тому вилучено «в наслідок усім відомих обставин» вірш Шевченка «Якби то ти, Богдане п'яний». Тоді ж Є. Кирилюк твердив, що цей «вірш знову друкується в масових виданнях „Кобзаря“, але й це показалося неправдою. Тепер він почав ділитися з читачами «Літературної України» з вислідами «пильного вивчення» автографа Шевченкового вірша «Чи не покинуть нам, небого». Одначе, як ми показали вище, справа не в дуже затертому автографі, а в звичайному незнанні давно встановлених і загальновідомих текстів, друкованих у радянських таки виданнях творів Шевченка.

Б. КРАВЦІВ

Виставка А. Сологуба в Парижі

Цьогорічна виставка А. Сологуба, яка була відкрита в «Галерії ч. 55» на вул. Сен Пер від 5 до 20 березня, принесла багато чого нового.

Не пориваючи з реалізмом, Сологуб знайшов для нього багатий поетичний вислів, не послугуючися при цьому ніякими штучними ефектами, поширеними у модерному малярстві. Його техніка малювання плоска і місцями прозора, з умисне залишеними білими місцями, не залишає нічого для зайвих ефектів.

Натюрморти, яким мистець дав перевагу, можна поділити на дві категорії. Одні, видержані в академічній манері в доброму розумінні цього слова, зберігають композиційну суворість, але одночасно в їх атмосфері пробивається скупчений настрій («Галузка винограду», «Яблука»). Друга група натюрмортів виразно позначена індивідуальністю мистця. На одному полотні Сологуб групує кілька предметів, створюючи довкруги одного з них атмосферу особливо поетичного відчуття, в кольорах дуже тонко нюансованих, часто в темносиніх і рожево-лілових відтінках, як от на картині з ліловими квітами. Це згущення кольорів і настрою біля головного предмета переливається лагідними переходами на інші предмети. Іншим разом мистець змінює кольорит на темнозелений, синій і жовтогарячий (напр., на картині «Натюрморт із збанком»), концентруючи композицію всередині і пов'язуючи її контрастами кольорів у гармонійну цілість.

Навіть коли мистець залишає часом у кольорах невисловлені місця, то в композиції він не залишає нічого недосказаного.

Поетичне сприймання реальної дійсності особливо знати в його пейзажах з Венеції, на яких все на першому і другому плані поєднане в одну гармонійну цілість.

Окреме місце займає його невелика картина «В кафе», на якій грачі за столом творять композицію, повну життя і руху. Ми пригадуємо трохи подібні композиції з торішньої виставки Сологубових акварель, на яких він змалював — часом дуже переконливо — сцени з еспанського побуту.

На особливу увагу заслуговує «Розп'яття Христа». На темносиному тлі — ясне тіло Христа поміж двома вогнистими тілами розбійників. А на першому плані, там, де ми звикли бачити групу людей, — плоскі прямокутники жовто-сірих плям, які зображають будинки, але одночасно можуть символізувати безіменні людські постаті. Так мистець бачить фанатично віруючу Іспанію. Символіка картини промовляє до глядача силою композиції і кольориту.

Окрему увагу треба приділити рисункам, виконаним олівцем або тушшю, які мають за тематику пейзажі Венеції. Вони приваблюють легкістю ліній і своєю настроєвістю. Ці арабески мостів у забутих завулках і бані церков дають відчуття саму Венецію, реальну і фантастичну.

Наприкінці хочемо подати перші голоси критики на виставку А. Сологуба.

В «La Croix» від 16 березня Ремон Герман написав:

«Сологуб — одне з рідких явищ наших днів; це маляр, який не малює свої полотна на швидку руч. Він творить солідні праці, позбавлені манерности і штучности всього того, що є умовним».

А газета «Lettres Françaises» від 15 березня відзначила:

«В його світлих полотнах і рисунках можна знайти влєвнену силу конструкції».

З М І С Т

Патриція Килина. Пісня про ангелів	3
Остап Тарнавський. Ще один життєвий досвід	5
Віра Вовк. Про творчість Зої Лісовської	19
Іван Драч. Вибір із віршів	22
Іван Сеньків. Мандрівка в минувшину	37
Іван Лисяк-Рудницький. Український визвольний рух під час другої світової війни	50
Євген Врецьона. Баси і підбаски	60
Павло Чернов. До пресової політики в УРСР	69
Степан Процюк. Важкий шлях українського автобудування	80
Марта Богачевська. Проблема двох батьківщин	97
Критика і бібліографія. Історія однієї книжки і доля її автора (І. Кошелівець) — Солідна праця про Нарбута (Ол. Ізарський) — Недороблена праця (Вол. Дорошенко) — Життя Марії Заньковецької (Ол. Ізарський)	102
Нотатки. Передвісники Світового конгресу українців (Ольга Войценко) — Смерть С. Скляренка (бкр) — Текстологи «чумакують» (Б. Кравців) — Виставка А. Сологуба в Парижі (МАК)	122

Адреси наших представників

- Австралія:** Fokshan Library
& Book Supply
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.
- Аргентина:** Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires
- Велико-
британія:** Ing. Jaroslaw Hawryliw
40. Alma Rd.,
St. Albans, Herts.
- Канада:** I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.
- США:** G. Lopatynski
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.
- Франція** M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern
- Швеція:** Kurylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших
країн просимо надсилати без-
посередньо на адресу видав-
ництва.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.,
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postcheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:	
Австралія	0:6:0	3:0:0	фун.
Австрія	15,-	150,-	шил.
Англія	0:5:0	2:5:0	фун.
Аргентина	20,-	200,-	пез.
Бельгія	30,-	300,-	бфр.
Бразилія	50,-	500,-	круз.
Венесуеля	2,50	24,-	бол.
Голляндія	2,50	24,-	гул.
США	0,75	7,50	дол.
Канада	0,75	7,50	дол.
Німеччина	2,50	24,-	нм.
Франція	2,75	28,-	ффр.
Швейцарія	2,60	26,-	шфр.
Швеція	3,-	30,-	кор.

SONG OUT OF DARKNESS

Selected Poems of Taras Shevchenko
translated from the Ukrainian by

VERA RICH

Demy 8vo. 160 pp. Cloth.

Frontispiece portrait.

16s. net.

The memory of Taras Shevchenko (1814-1861), Ukraine's greatest poet, was honoured throughout the world in 1961, the Centenary Year. As a poet of striking force, beauty and originality, and a great humanist and champion of liberty for all peoples, his appeal is universal.

The present selection from Shevchenko's poetry, rendered into English verse by Vera Rich, contains thirty-eight poems, including a number of his most important works.

THE MITRE PRESS

52 Lincolns Inn Fields, London, W.C.2

або

Shevchenko Centenary Committee
49 Linden Gardens
London, W.2, England

Приймається передплата
на друге півріччя 1962 року на журнал

«СУЧАСНІСТЬ»

місячник літератури, мистецтва, суспільного життя.

Досі у журналі взяли участь такі співробітники:

Емма Андієвська, Дмитро Андрієвський, Василь Барка, Володимир Безушко, Лев Білас, Володимир Біляїв, Марта Богачевська, Богдан Бойчук, Вольфрам Бурггардт, Богдан Винар, Аристид Вирста, Віра Вовк, Ольга Войценко, Євген Врецьона, Богдан Галайчук, Яків Гніздовський, Лідія Голубнича, Всеволод Голубничий, Анна-Галя Горбач, Олекса Горбач, Святослав Гординський, Євген Гловінський, Осип Данко, Сергій Домазар, Володимир Дорошенко, Андрій Жук, Олекса Ізарський, Володимир Кайда, Марта Калитовська, Ігор Качуровський, Патриція Килина, Ігор Костецький, Іван Кошелівець, Богдан Кравців, Володимир Кубійович, Олександр Кульчицький, Микола Лебедь, Іван Лисяк-Рудницький, Йозеф Ліхтен, Галя Мазуренко, Іван Майстренко, Зігмунт Маркевіч, Василь Маркусь, Василь Микитчук, Кирило Митрович, Петро Одарченко, Михайло Орест, Богдан Осадчук, Софія Парфанович, Мирослав Прокоп, Степан Процюк, Емануїл Райс, Дарія Ребет, Левко Ромен, Богдан Рубчак, Ярослав Рудницький, Олександр Семененко, Іван Сеньків, Яр Славутич, Дмитро Соловей, Юрій Соловій, Орест Старчук, Володимир Стахів, Марія Струтинська, Олександра Сулима, Остап Тарнавський, Юрій Тарнавський, Олександр Филипович, Ганс Фіндайзен, Василь Чапленко, Павло Чернов, Валентина Шалі та ін.

У справах передплати звертатися до видавництва і його представників за межами Німеччини.

Умови передплати й адреси представництв див. на попередній сторінці обкладинки.